

MARULIČEV SYLLABUS

Tomislav Ladan

I.

O životu Marka Marulića (1450—1524) — kao uostalom i o svakiadašnjici tolikih drugih srednjovjekovnika — malo se zna. Na raspolaganju su danas tek dva bitna izvora: od starih životopis Franje Božičevića, od novih rasprava Cvite Fiskovića (*Prilog životopisu...*). Sačuvan je, istina, i opis piščeva tjelesnog lika, ali se o njegovu školovanju, ponašanju, zanimanju — ne zna mnogo; o osobnim postupcima, navikama, sklonostima — zapravo ništa.

Podaci o piščevoj obitelji sežu sve do u XIII. stoljeće. Otac mu je bio ugledan splitski odvjetnik i — kaže se — učen čovjek. Rođen kao plemić u plemićkoj kući, Marulić je nedvojbeno mogao imati najboljeg mogućeg učitelja u tadašnjem Splitu. Učio je, navodno, u Hieronymusa Genetiusa, o kojem se podrobnije također ništa ne zna. Vjerojatno je već u ranoj mladosti (uz latinski i talijanski jezik, uz osnove crkvene povijesti i prava) učio i nešto od kiparstva i slikarstva, a — sudeći po njegovim riječima iz oporuke — i sam je bio neke vrste slikar/oslikavač. O Marulićevu boravku u Padovi nema pouzdanih potkrepa. Međutim, ako se školovao u Padovi, mogao je učiti od ondašnjih retora i gramatika, humanista i filozofa. U tome slučaju bi nešto govonila i imena kao Nicoletto Vernias ili Augustin Niphus (o kojima također mnogo ne znamo, ali s kojima bi naš humanist svakako bio u nekoj vezi). Priča se — kao u svakoj sličnoj prigodnoj legendi — kako je negdje oko svoje dvadeset i pete godine naš pjesnik uvidio »ništavnost ovoga svijeta«, te se odrekao »taština«, pa otada živio skromno-duhovno-asketski. Dapače, postoji i priča po kojoj je u tim prijelomnim godinama bila posrijedi ljubavna pustolovina (koja je neočekivano i poučno završila prijateljevom smrću), po se mladi nasladnik pretvorio u duhovnika i zbog toga se povukao u samostan. Zatim je — kaže se dalje — proveo četrdesetak godina u usamljениčkom životu, dobrovoljno zatočen u svojoj sobici, odan pobožnu razmišljanju i nabožnu pisanju. Ili zbog toga što bijaše do kraja odan geslu »neka me slast putena ne primami« ili zbog toga što mu je trebalo mira za razmišljanje i rad — povukao se neko vrijeme i u

osamu na otok Šoltu. Najvjerojatnije će biti da je Marko Marulić živio životom radinog vlastelina, nabožna, učena i društvena čovjeka onoga doba i sredine kakva je Split tada mogao biti (s Venecijom kao gospodaricom, a s Turcima u prvom susjedstvu). Bit će da je bio jednako daleko od zaprisegnutog samotnika koliko i od bezbrižnog raskalašnika.

Uostalom — kako je već u početku rečeno — o toj strani promatrane pojave nema mnogo pouzdanih podataka. Ali, sve kada bismo ih i posjedovali, oni nam ne bi mogli rasvijetliti traženu duhovnu okvirnicu Marulićeva cjelokupnog djela. U tome nam mogu mnogo više pomoći sami Marulićevi sastavci i izravni podaci o njegovoj lektiri. Latinski kršćanski pisac poznat diljem ondašnje Europe, otac hrvatskog umjetničkog pjesništva, polimat i poligraf — Marulić nam je na sreću ostavio i popis svoje knjižnice, što može biti od velike pomoći u potrazi za širim odredbama njegova svijeta.

Dakle, iako o piščevu osobnom životu nema mnogo svjedočanstava, prikazivač ili ocjenjivač njegove pojave ima nekoliko čvrstih točaka o koje se može uprijeti: šire društvene prilike pjesnikova doba, njegova sačuvana djela i brojna imena učitelja i poticatelja koji su u bližoj ili daljoj vezi s njegovim djelom. Mi ćemo se — pri izradbi ovog svojevrsnog kataloga Marulićevih veza i ideja — najviše oslanjati na te dvije posljednje točke.

II.

Budući da se većina prikazivača Marulićeva djela — u proteklih stotinjak godina — opširnije bavila općim (povijesnim) prilikama pjesnikova doba, mi se na njima — barem za sada — ne moramo zadržavati. Osobito je velika pozornost posvećivana venecijanskoj upravi, turskoj opasnosti i društvenim staležima u samom Splitu. Napokon, što se tiče Marulićeva života: rado bismo se i sami njime sustavnije pozabavili da su nam dostupni kakvi pouzdaniji podaci. Ostaje stoga pregledati po redu — i naravno: tek u obliku prikladna sažetka — sama sačuvana djela, kako ona na latinskom tako i ona na hrvatskom. Ona nam zapravo ostaju kao najčvršće polazište u traganju za misaonim vezama, poticajima, utjecajima.

De institutione bene vivendi per exempla sanctorum (Upućivanje u čestiti i blažen život po primjerima svetaca, 1506), knjiga uputa u čestiti i blažen kršćanski život. Načela prave religije potkrepljuju se primjerima iz Biblije, iz života svetaca i svetica. Nasuprot onima što slijede primjer Katona, Sokrata ili Platona (koji su učitelji ljudske mudrosti), Marulić vjernicima predlaže da se ugledaju na primjer Krista, biblijskih patrijarki, proroka, apostola, svetaca, svetica i orkvenih otaca. Pisac se najviše oslanja na Stari i Novi zavjet, ali se poziva i na Jeronima, papu Gregorija, Euzebija Cezarijanskoga, te Johannesesa Cassianusa.

Quinquaginta parabolae (Pedeset priča, 1510), zbirka od pedeset zgusnutih priča, namijenjenih širem čitateljstvu. Po uzoru na Krista,

koji se puku obraćao u parabolama, i Marulić se njima služi, kako bi što zornije i djelotvornije iznio naputke za kršćanske vrline. Kao potkrepe služe mu Jeronim i vjerski propovjednici. Temeljna ideja o kršćanskim vrlinama (iz života apostola, mučenika, svećenika i djevice) posuđena je od Tome Kempenskoga.

Evangelistarium (1516), bogoslovno djelo — više popularno negoli originalno — u kojem autor u sedam knjiga raspravlja o vjeri, ufanju, ljubavi; razlaže o kršćanskim krepostima i o glavnim grijesima. Knjiga je praktičkoga, etičkog značaja, najvećma se temelji na primjerima iz Starog i Novog zavjeta. Maruliću ni filozofii, ni govornici, ni pjesnici, ni učenjaci ne rade pravo i ispravno (niti pak mogu tako raditi), ako ne žive u znaku kršćanskih vrlina.

De humilitate et gloria Christi (O poniženju i slavi Kristovoj, 1519), tu se s pomoću Biblije dokazuje kako je Krist jedini pravi mesija. Ovom knjigom Marulić kao da ispunjava preporuku Tome Kempenskoga: »Summum igitur studium sit in vita Jesu Christi meditari (Najviši nauk neka stoga bude razmišljati o životu Isusa Krista)«. U djelu je i polemika sa Židovima o izvornome mesijanstvu.

Dialogus de laudibus Herculis. Interlocutores poeta et theologus (Razgovor o hvalama Heraklovim. Razgovornici pjesnik i bogoslov, 1524), dijalog u prozi s jednom pjesmom o Heraklovim pothvatima, koja je donesena na kraju. Pjesnik hvali Heraklova djela, a bogoslov kršćanske vrline, jer je veći junak onaj koji svlada sebe nego onaj tko pobjeđuje druge. Pisac tu nije samo znalac kršćanske baštine nego i klasike, kojom se umješno služi. Djelo je upereno protiv pjesnika kojima je poganska starina draža od spasonosnih zasada svete vjere. Na kraju razgovora bogoslov izričito preporučuje da se pjesnik drži više bogoslovlja negoli pjesništva: »Hoc tibi notum esse volui, ut theologos nostros potius quam poetas tuos in cognoscenda rerum veritate sequaris et ecclesiae sanctae preceptis institutionibusque adherendo fabellarum contemptas vanitatem (Ovo ti želim dati na znanje da u spoznaji istine više slijediš naše bogoslove nego svoje pjesnike i da pristajući uz naputke i odredbe svete crkve prezreš ispraznost pjesničkih priča)«.

De ultimo Christi judicio (O posljednjem sudu Kristovu; sačuvano u rukopisu), rasprava u obliku propovijedi (*sermo*). Pisac — prema Svetom pismu — govori braći o sudnjem danu. Najviše se služi elementima Ivanove Apokalipse, a donosi i navode iz Platona, Heraklita, Teopompa, Seneka, Vergilija. Na kraju govori i o stradanju naših zemalja pod Turcima, te poziva Francuze, Španjolce i Talijane, da se ujedine i složno bore protiv Osmanlija.

Multa et varia ex diversis auctoribus collecta que maxime imitatione digna videbantur (Mnoge i različite stvari izabrane iz djela različitih pisaca koje su se najviše činile dostojne oponašanja; sačuvano u rukopisu), slobodan leksikonski izbor najrazličitijih citata, čudoredno-poučne naravi, najvjerojatnije piščevo vlastito »sveznandarsko« pomagalo.

In epigrammata priscorum comentarius (Razlaganje o drevnim natpisima), zbirka starih natpisa, po sadržaju i starinarska i moralistička. Navode se natpisi, govori se gdje su pronađeni i daje se tumačenje (razlaganje). Autor počinje od Rima, te navodi primjere iz povijesti rimskih velikana. Zatim slijede natpisi iz više talijanskih mjesta. Na kraju — što je za nas od osobite važnosti — pisac navodi primjere iz Solina (iz zbirke D. Papalića).

Animadversio in eos qui beatum Hieronymum Italum esse contendunt (Prijevor protiv onih koji tvrde da je sveti Jeronim Talijan), polemički odgovor J. Filipu iz Bengama, u kojem dokazuje kako je Jeronim naš čovjek, Dalmatinac.

Epistola Domini Marci Maruli Spalatensis ad Adrianum VI Pont. Max. de calamitatibus occurrentibus et exhortatio ad communem omnium Christianorum unionem et pacem (Poslanica Marka Marulića Splićanina Hadrijanu VI, rimskome papi, o nesrećama što nas snađoše i poziv na zajedničko ujedinjenje i mir svih kršćana, 1522). Tim se sastavkom — na poticaj T. Nigera i D. Bučića — Marulić rodoljubivo zauzima za naš narod pod Turcima. Pisac poslanice iznosi kako Osmanlije pošteduju jedino gradove, a sve naseobine okolo njih pljačkaju ili pale, ubijajući pri tome muževe a silujuć žene. Marulić poziva na obranu Europe od turske opasnosti — Commune peniculum communibus armis propulsandum est (Zajedničku pogibelj valja odbiti zajedničkim oružjem). A dok je strahovita pogibelj pred vratima, kršćanski se narodi kolju međusobno. Pisac moli papu da narode izmiri i pokrene ih složne u boj protiv Turaka.

Carmen de doctrina Domini nostri Jesu Christi pendentis in cruce (Pjesan o nauku gospodina našega Isusa Krista raspetog na križu); *Hymnus ad Deum* (Himna Bogu); *Epitaphium sanctae Catherinae* (Epitaf sveste Katarine); *De sancto Nicolao* (O svetom Nikoli); *De duodecim Apostolis* (O dvanaest apostola); *De quator Ecclesiae Doctoribus* (O četvorici crkvenih učitelja) — Marulićevi prigodni stihovani sastavci na latinsko-m jeziku koji su po duhu isti kao i njegova prozna latinska djela.

Francisco Natali responsio (Odgovor Franji Božičeviću) i *In somnium diurnum* (Protiv dnevnoga spavanja) predstavljaju primjere one Marulićeve latinske poezije (koje je u našeg pjesnika moglo biti više, a vrlo malo je sačuvano) koja donekle mijenja sliku — po sudu ocjenjivača pjesnikova djela — o Maruliću kao isključivo propedeutičkom piscu humanisti religiozno nadahnuća i izraza.

Davidias (Davidijada) je vjerski junački spjev što ga je Marulić napisao nekako pri kraju života, a tiskan je tek 1954, odnosno 1957. godine. Djelo se sastoji od 6756 heksametara razdijeljenih u četrnaest pjevanja. Ta knjiga nije objavljivana za pjesnikova života možda zbog toga što — iz nama nepoznatih i teško dokučivih razloga — nije mogla dobiti crkveni imprimatur. Pjesnik tu — u dotjeranoj i umješnoj latinštini — veliča lik Davida, koji je utjelovljenje kršćanskih vrlina i zahtjeva: postojanosti, pobožnosti, skrušenosti. Djelo je prošarano brojnim molit-

vama. David tu odviše simbolizira samog Krista, pa je to, u ono vrijeme, moglo priječiti tiskanje. U spjevu se (što se tiče razdiobe gradiva i jezičnog izričaja) osjeća utjecaj Vergilija, Horacija, Ovidija i Stacija, ali iznad svega predmeta i izraza Biblije, što je uvjetovano već samom temom o borbi Davida i Golijata.

Regum Dalmatiae et Croatiae gesta (Djela kraljeva Dalmacije i Hrvatske, 1512), latinski prijevod jednog dijela Dukljaninova *Ljetopisa*. Prijevod je slobodan, vjeran više po smislu nego po riječima, s čestim ispravcima i dodacima, ali je ipak jedan od začetnih tekstova hrvatske historiografije.

Ad Virginem beatam (Blaženoj djevici) Marulićev je latinski prijevod Petrarkine talijanske kancone *Uergine Bella*. A preveo je i uvodne stihove Danteova velespjeva na latinski. Na hrvatski je prevodio svetoga Bernarda (*Iman koji počinje . . .*), Bonaventuru (*Kontemplacion svetoga križa; Slavić*).

Stumačenje Kata preradba je u dvanaestercima popularnoga djelca *Disticha moralia Catonis*; pisac tu pokršćanjuje stoičku etiku.

Molitva suprotiva Turkom — neposredan pjesnički izraz tjeskobe zbog turske opasnosti.

Tuženje grada Hjerolimama naša je varijanta »lamenta«, popularne srednjovjekovne pjesničke forme.

Duša osujena iz pakla vapijući gotovo obredna parafraza članaka kršćanskoga nauka. U sličnu je tonu i *Oficij blažene dive Marije* i *Pisma od uskrsa Isusova*.

Anka satira; Spovid koludric od sedam smartnih grihova; Poklad i korizma i Dobri nauci — šaljivo su ili satirički intonirane pjesme, ali s naglašenom poučnom nakanom. Pisao Marulić ozbiljno ili šaljivo, u prozi ili u stihu, na latinskom ili na hrvatskom jeziku — vjerska, poučna nota uvijek je prisutna.

Judita (napisana 1501, tiskana 1521) svakako je Marulićevo i najbolje i najpoučnije djelo. Pjesnik ni tu ne iznevjerava svoju osnovnu nakanu: »popularnim načinom širiti zdravi kršćanski moral« (M. Šrepel). Povodeći se za klasičnim latinskim pjesnicima (kojih izražajne obrasce prenosi u hrvatski jezik) on prepjevava glasovitu biblijsku knjigu o svetoj udovici Juditi. Tipičan moralistički spjev s biblijskom temom, na temelju klasične poetike i začinjavačke tradicije. Djelo ipak nije puka preradba biblijske legende, nego je umjetnička obradba poznatog motiva. U pjesničkim poredbama očigledan je utjecaj Vergilija (opis vojske, oružja, vođa, te prispodobe s lavom i jelenom). U nabrananju i proširenju (s množinom imena) osjeća se Ovidijeva manira. Tako nastaje svojevrsan spoj kršćanske sadržine i poganske forme, tipičan za humanističku i renesansnu književnost uopće.

Suzana (Historija od Susane hćerke Helkije, a žene Jakimove) — kraći spjev, napisan nakon *Judite*; pjesnička obradba priče iz knjige proroka Danijela o vrloj ljepojki i dvojici bludnih staraca. Slično je obradio Petar od Riga u spjevu *Aurora*. Marulićevo se djelo više odli-

kuje vještinom nego umjetnošću, ali se u njemu nalazi prvi poetski opis vrta u hrvatskoj književnosti, koji ne zaobilazi gotovo ni jedan prikazivač Marulićeva djela.

Tih *tridesetak* pobrojanih naslova (s najnužnijim ili najkraćim mogućim opisom sadržaja) predstavljaju sve što je Marko Marulić izvorno napisao ili preveo i preradio, bilo na latinskom bilo na hrvatskom jeziku. Taj skup djela svakako je najpouzdaniji oslonac za istraživanje stvarnih ili mogućih dodira, veza, utjecaja i posudbi. Ali, ma koliko on bio pouzdan, nije i posve dostatan. Tomu ima više razloga: prvo, neki se traženi elementi ne navode izravno u samim djelima (iako su nedvojbeno prisutni ili su djelovali pri njihovoj nastanku); drugo, brojni dosadašnji istraživači uspjeli su otkriti mnogo toga što se danas ne može mimoići; treće, sâm Marulić ostavio je popis svojih knjiga (koje su mu godine i godine morale biti duhovna hrana). Zbog svega toga — kao i zbog onoga što nismo spomenuli ili što nam je promaknulo pozornosti — nakon ovoga *kataloga Marulićevih djela* valja nam se pozabaviti i *registrom imena i radova* koji su morali (ili su samo mogli) sudjelovati pri oblikovanju poznatih pjesnikovih djela.

III.

Tražena informacijska potka, kulturna osnovica, morala bi obuhvaćati barem zajednička mjesta i ključna imena iz njegove školske ili osobne naobrazbe. Jedan dio podataka kritika je izvukla iz opće (i pretpostavljive i potkrepljive) slike Marulićeva doba, i u Hrvatskoj i u ostaloj Europi. Preostali dio podataka mora se izvući iz onoga što je mnogo posebnije i uže povezanao s književnom, teološkom i filozofskom problematikom. Tu je istraživaču od velike pomoći sâm Marulić. On je, na sreću, uz oporuku priložio i popis knjiga svoje knjižnice (od koje su mnogi primjerci danas nestali, izgubljeni ili zagubljeni). Međutim, netko bi lako mogao reći kako taj popis samo pokazuje da je Marulić posjedovao dotične knjige, ali još uvijek ne i da ih je čitao, a pogotovo ne da su djelovale na njegovo djelo. Da je Marulić te knjige i čitao dokazuju brojne bilješke i znaci na tim knjigama koji potječu od njegove ruke. Kad se zna to (i kad se u Marulićevim djelima otkriju veze između tih djela i njegovih vlastitih), onda se može s dostatnom sigurnošću tvrditi da su te knjige morale biti hrana i poticaj njegovim mislima, rječima, tekstovima.

»Te knjige s tako brojnim bilješkama i znakovima mnogo nam govore. One čine, da se listajući ih prenesemo duhom u Marulićevu radionicu, u onu sobu, gdje ih je držao, ne, da mu ispune i uljepšaju onu prostoriju, nego da ih marljivo i neumorno čita, te iz njih crpe onaj nauk, što ga na svojim stranama sadržavaju, pa onda tu nauku, usvojenu i procućenu, prelije u svoja brojna djela, koja je Evropa s vanrednim ushitom dočekivala, umnožavala im izdanja i prevodila ih na žive

jezike.« (Antonin Zaminović, *Marulićeve knjige u Dominikanskoj knjižnici u Splitu*, Zbornik Marka Marulića, 1450—1950, Zagreb 1950, str. 307.)

Marulić je knjige iz svoje knjižnice sam razvrstao u jedanaest skupina (bogoslovne, pjesničke, povijesne, zemljopisne, jezikoslovne, komentare, listove, gospodarske, zvjezdnoznanstvene, filozofske i retorske). Tu sustavnost (koja je i sama dovoljan dokaz o vlasnikovoj vezanosti za tu knjižnicu) najbolje će pokazati izvorni popis.

Tenor repertorij librorum, manu D. Marci Maruli testatoris supradicti, reperti una cum supradicto testamento aligati, sequitur videlicet

Repertorium librorum.

Ecclesiastici:

Biblia cum comento, volumina quatuor.

Biblia sine comento.

Compedium Bible per Marcum Marullum.

Genealogia Judeorum et euangeliorum historie, in quibus conueniunt euangeliste.

Diui Hieronymi epistole, volumina duo Eiusdem Commentaria, volumina duo.

Epistole Sancti Cipriani.

Sanctis Bernardus super Cantica canticorum.

Opuscula Sancti Thome de Aquino.

Augustinus De civitate Dei.

Augustinus et Hilarius De trinitate. Eiusdem quedam epistole.

Sermones ad heremitas.

Vite sanctorum ac sanctarum.

Lactantius Firmianus.

Omellie Origenis.

Eusebius De preparatione evangelica.

Eusebius De temporibus.

Josephus De antiquitatibus Judeorum.

Sermones Sancti Leonis Pape.

Sermones Effren Heremite.

Opera Sancti Basiliij Magni.

Tertulianj Appologia.

Summa angelica.

Breviarium, Diurnellus.

Manipulus curatorum.

Sermones festivi fratris Roberti.

Origines Contra Celsum pro ecclesia.

Sedulius, Juvenus, Arator poete.

Joannes Cassianus De collationibus.

Sermones quidam Sancti Joannis Chrysostomi.

Sermo de passione Domini per Nimenium, Arbensem archidiaconum.
Carmina fratris Baptiste Carmelitani.
Eiusdem opusculum De patientia.
Compendium theologie.
Compendium vite apostolorum per Marcum Marulum.
Nicolaus Lira De vero Messia.
Marci Marulli Precepta per exempla sanctorum.
Eiusdem Evangelistarium.
Eiusdem Quinquaginta parabole.
Eiusdem De humilitate et gloria Christi.
Eiusdem multa alia, que nondum sunt jpressa.

Libri zentilium

P o e t a e.

Virgilius in paruo volumine.
Virgilius cum comento.
Virgilij Bucholica.
Servius super Bucolica et Georgicam.
Statij Thebais et Achileis et Silve cum comento.
Martialis cum comento.
Maphei Vegij Carmina et dialogi.
Ausonij Epigrammata et alia quedam.
Statij Silvae et Saphos cum comento
et opera Claudiani poete.
Oratius et Juvenalis cum comento.
Opranus poeta De natura piscium.
Libellus De arte metrica.
Omnibonus De quantitate sylabarum.
Libellus Jacobi Boni Epidauri De raptu Cerberi.
Mathei Andronici Traguriensis Epitalamium.

H i s t o r i c i.

Decades Livij, duo volumina.
Valerius Maximus. Idem cum comento.
Quintus Curtius et Polibius, volumen vnum.
Herodotus. Emilius Probus. Vite Plutarchi.
Dionisius Alicarnaseus.
Plinius De viris illustribus et Svetonius De gramaticis.
Sabellicus Ab orbe condito.
Vita Catonis Vticensis et Catonis Prisci et Marci Antonij.
Commentaria Cessararis.
Vegetius De re militari, in carta bona.
Salustius, in carta caprina.
Svetonius de XII cesaribus et Salustius cum commento.

Sinonima et epitheta et Valerij Maximi compendium per Marcum Marulum.

Pomponij Leti Cesares.

Fenestella De magistratibus.

Orationes ex Egesippo De excidio Hierosolimitano.

Marinus Scodrensis De obsidione Scodre.

Repertorium historiarum per alphabetum.

Geographi.

Strabo De situ orbis.

Pomponius Mella De eodem.

Grammatici.

Diomedes et alij quidam gramatici.

Tortellius jtem Junianus.

Cornu copie.

Nomius Marcellus et Festus Pompeius.

Juris consulti de verborum significatione.

Laurentij Vallensis Ellegantie.

Erethomata cum interpretatione latina.

Eleganter dicta ex auctoribus.

Vocabula per ordinem collecta.

Compendium Elegantiarum Valle.

Vocabula de greco deriuata.

Varro De lingua latina.

Doctrinale.

Comenta.

Servius super Bucolica et Georgica Virgilij.

Idem super Aeneidam.

Super quasdam orationes Ciceronis notanda.

Super quasdam orationes eiusdem plenius.

Epistolae.

Epistole Plinij Junioris.

Epistole Phalarij Tyrani.

Epistole Oratij poete.

Epistole electae De Familiaribus Ciceronis.

Epistole Symachi.

Epistole Leonardi Aretini.

De re rustica.

Varro et Cato De re rustica.

Collumella cum quibusdam alijs.

Crescentius vulgaris.

Crescentius latinus.

Astronomi.

Sphera theorica Jginus, Aratus, volumen vnum.

Sphera in charta caprina.

Scientia computandorum.

Philosophi et oratores.

Plato translatus de greco in latinum.

Seneca opera.

Tulius de animantia (De senectute, De somno Scipionis, De officiis, De paradoxis volumen vnum manuscriptum. amicitia)

Tulius de questionibus tusculanis.

Declamationes Quintiliani, volumen vnum.

Tulius De finibus bonorum et malorum.

Tulij Epistole familiares cum comento.

Laertius De vitis philosophorum.

Plinius De naturali historia.

Problemata Alexandri Aphrodisei, Aristotelis et Plutarchi, jtem Aulus Gelius, volumen vnum.

Franciscus Barbarus De re vxoria.

Pogij Facetie.

Tulij Orationes forenses.

Apophtegmata Plutarchi.

Collibetus Nicolai Maruli patris.

Collibetus Marci Maruli.

Rhetorica nova et vetus.

Tulij Philippice.

Jsocratis Oratio de regno.

Retorice nove compendium.

Electa ex Marciale et Silvis Statii et Hjgino et quedam ex Platone.

Quedam ex Augustino De natura anime.

Leonardi Aretini Isagogicum et Tiranus Xenofontis.

Colecta Nicolai Maruli patris.

Libellus de arte picture.

Plinij Panegiricus ad Traianum.

Laurentij Eustochij opusculum.

Philosophorum dicta ex Laertio.

Apologia quedam de Jsopo Greco.

Compendium Plinij Naturalis historie.

Tulius De petitione consulatus.

Aristotelis Propositiones.

Guarini Veronensis quedam opera.

Jtem alie quedam minutie, que distribuuntur, ut videbitur commissarijs meis.

Odlomak iz oporuke Marka Marulića, kako ju je priopćio P. Kolendić u publikaciji Marulićeva oporuka, Split 1924.).

Uzevši u obzir ona imena (različitih autora povijesne, mislilačke, znanstvene i književne naravi) koja spominje pisac u svojim djelima, zatim ona koja su ovi ili oni prosuđivači vezali za Marulićevo djelo i, napokon, ona koja proizlaze iz popisa piščeve knjižnice, otkrit ćemo niz više od stotinjak jedinica. Za ta se imena može s vjerojatnošću tvrditi — a za neka postoje i izravne potvrde — da su bila ili *formanti* ili *fermenti* Marulićeva duhovnog svijeta. Naravno, sva nabrojana imena nisu — svojom porukom ili svojim naukom — mogla na Marulića djelovati u svim aspektima. Tako je, na primjer, Marulić nedvojbeno poznavao djelo talijanskoga humanista Lorenza Valle; od njega on ne bi nikada mogao posuditi njegovo uprošteno epikurejstvo (kakvo izbija iz djela *De voluptate*), niti bi mu mogla odgovarati svadljivost ovoga velikog duha, ali je mogao primiti mnogo toga što se tiče *elegantiae* latinskoga jezika, odnosa prema vjerodostojnosti povijesnih listina i sl. Kod nekih od spomenutih imena oprezniji čitatelj bi se mogao upitati zašto se ona uopće navode (jer je dotični autor — recimo — gotovo posve izvan Marulićeva svijeta i izraza). Samo, čak ako ona i nisu izravan dio njegova širega kulturnog obzorja ili ozračja, mogu dobro doći barem kao predodžbena opreka tipu duhovnika kakav je bio Marulić. Uostalom, pokazat će se da gotovo ni jedno od tih imena nije baš nepotrebno. Dapače, ne bi škodilo i da ih je i više. Svako je od njih zapravo poput one fotoelektronske točke koja se prenosi iz velike vremenske udaljenosti u današnjicu i pomaže nam (kad se točkice gusto i sustavno slože jedna do druge) da dobijemo na ekranu što jasniju i oštriju sliku toga od nas toliko odmaknutog predmeta. Uz to, uvijek ostaje bitna veza između našeg humanista i njegova doba: interes za antičku klasiku, uronjenost u latinsko srednjovjekovlje, posredna i neposredna veza s crkvom, — što je sve i te kako potrebno uzeti u obzir.

Ta se imena mogu razdijeliti u četiri skupine: antička, biblijsko-teološka, inozemna humanistička i tuzemna humanistička.

1. IMENA IZ ANTIKE

Po naravi ondašnjega obrazovnog sustava, u antičkoj su skupini i grčki i rimski pisci, i različitih rodova i različitih usmjerenja. Češće se susreću: Platon, Heraklt, grčki historik Teopomp, Seneka, Vergilije, Ovidije, Homer, Herodot, Horacije, Ciceron, Juvenal, Aristotel, Plutarh, Propercije, Tibul, Valerije Maksim, Kurcije Kvint, Polibije, Dionizije Halikarnaški, Tukidid, Plinije, Svetonije, Katon Utički, Katon Stariji, Marko Antonije, Cezar, Vegecije, Salustije, rimski historik Fenestella, Strabon, Varon, Plinije Mlađi, Falanis, Kolumela, Aratos, Ciceron, Kvintilijan, Diogen Laercije, komentator Aristotela Aleksandar Afrodizijski, Aulo Gelije, Isokrat.

2. IMENA IZ BIBLIJSKO-TEOLOŠKE SKUPINE

Sve tu potječe i sve se okreće oko same *Biblije*, s komentarima koji su za nju vezani s najrazličitijih strana. Sljede zatim rani i kasniji kršćanski pisci: pariški kanoilir Jean Gerson, sv. Bernardo, Meister Eckhardt, sv. Jeronim, papa Gregorije, Euzebije Cezarijanski, Johannes Cassianus, Hadrijan VI, Katon (auktor *Disticha*), Petar od Riga, Sedulije, Juvenko, Arator, sv. Bonaventura, Averroes, Stacije, sv. Franjo, sv. Ciprijan, Toma Akvinski, Augustin, Hilarije, Laktancije, Origen, Josip Flavije, papa Leon, Bazilije Veliki, Tertulijan, Ivan Zlatousti, Servije, Auzonije, Klaudijan, Hegesippus, Simah.

3. IMENA INOZEMNIH HUMANISTA

Ovdje dolaze u obzir gotovo isključivo različiti talijanski pisci, bilo talijanskog, bilo latinskog jezika, bilo – što je još najčešće slučaj – i latinskoga i talijanskoga jezika. O nekima od njih se, na žalost, zna vrlo malo, a o nekima čak ništa: Tydeus Acciarinus, Lorenzo Valla, *Niccolotto Vernias* (profesor u Padovi, 1471–1499), *Augustin Niphus* (profesor u Padovi, 1473–1546), Petrarka, *Hieronimus Genetius* (Marulićev učitelj u Splitu), *Picentini* (grecist u Padovi), *Colla Firmiano* (učitelj u Padovi), Ariosto, Sanazzaro, Bembo, Dante, Boccaccio, *Maffeo-Uegio*, Sabellico, Pomponije Let, Leonardo Aretino, Francesco Barbaro, Poggio, Laurentius Eustachius, Guarino Veronese.

4. IMENA TUZEMNIH HUMANISTA

Riječ je o nekolicini hrvatskih humanista, koji su posredno ili neposredno vezani za životni i književni slučaj Marka Marulića. Njih nema mnogo, niti se o njima mnogo zna, barem ne u onome smislu u kojem to nas ovdje najviše zanima: – Franjo Božićević, Jeronim Martinčić, Franjo Martinčić, Dmine Papalić, Jeronim Papalić, Nikola de Albertis, Antun de Albertis, Tomo Niger i Jakov Bunić, Matej Andreis, Martin Nimira, Marin Bezichemus.

Ad 1. i ad 4. S prvom i četvrtom skupinom imena gotovo da se ne trebamo posebno baviti, iako iz posve oprečnih razloga. Ključna imena iz antičkoga svijeta toliko su bitan dio svake temeljitije naobrazbe u doba humanizma i toliko su opće poznata, priznata i istražena, da bi posebne bavljenje njima – u ovom našem radu – bilo doista gubljenje vremena. To je tim više tako što ćemo se onima najglavnijim (iz antičke filozofije i književnosti – manje ili više posredno) morati pozabaviti kod onih poznijih pisaca koji su nam važniji u promatranom predmetu. Stoga je posve dostatno i da se tek navedu sama ta imena. Tako je i

što se tiče hrvatskih humanista. Samo, dok je u prvom slučaju razlog bio *suvišak*, u drugom je *manjak*: hrvatske humaniste navodimo tek poimence (osim u dva-tri sretnija slučaja) zbog toga što su nam premalo poznata njihova djela — koja bi mogla biti odsudnija po Marulića — a da bismo mogli ili trebali reći išta podrobnije.

Ad 2. Druga skupina imena — uvjetno nazvana *biblijsko/teološkom* — ne obuhvaća samo isključivo kršćanske pisce, bibliste i teologe, nego i manji broj latinskih ili grčkih pisaca prijelaznog razdoblja, pa i neke od posljednjih predstavnika poganstva, koji su bili vrlo popularni u srednjem vijeku. Na čelu te najbrojnije skupine imena morala bi zapravo doći sama *Biblija*, i kao temeljna knjiga kršćanskoga srednjovjekovlja i kao središnjica Marulićeve lektire. Budući njegovo svakodnevno štivo, mogla je ona na njega utjecati svakim svojim dijelom, a samo piščevo djelo pokazuje kako je silno i sveobuhvatno upravo ta knjiga bila prisutna u svemu što je pisao. Kao gradivo za njegove umjetnine — kako se moglo vidjeti već iz popisa piščevih djela — poslužio mu je i Stari i Novi zavjet. A i oni kršćanski pisci koje je poznao (a kojima ćemo se posebnije pozabaviti) najviše su pisali o Bibliji i na temelju Biblije. Niz takvih imena zahvaća već u prva stoljeća n. e. i proteže se sve do Marulićeve doba. Pregled života i rada tih pisaca — nužno tek u obliku sažetka — pokazat će koliko je Marulić bio, ili je mogao biti, upoznat s poviješću, bogoslovljem i kršćanskom latinskom književnošću uopće. Za razliku od antičke skupine imena, ovdje nam neće biti dovoljno puko nabranjanje, ako ni zbog čega drugog, a ono barem zbog toga što su srednjovjekovni auktori današnjem čitatelju prosječniku mnogo manje poznati od klasičnih (o kojima se također osobito mnogo ne uči) i pogotovo zbog toga što je njihov utjecaj mnogo odsudniji po Marulića. Antičkim se piscima Marulić mogao diviti zbog ljepote, značaja ili umijeća, ali su mu crkveni srednjovjekovnici bliži po svemu što je osjećao, mislio, cijenio i pisao.

Stacija (*Staius Publius Papinius*; 45—96), rimski pjesnik. Tipičan pisac profesionalac; vrlo popularan među suvremenicima, jedan od najboljih poetskih improvizatora srebrnog doba latinskoga pjesništva. Najznačajnije za nas je njegovo djelo *Tebaida* (*Thebais*), na koje je autor potrošio dvanaest godina rada. Spjev je podijeljen u dvanaest knjiga, a opisuje borbu sedmorice braće protiv Tebe. U djelu ima uspjeloga *pathosa* i savršeno obrađenih *zgodica*. Glavni boj tu biju bogovi, dok su smrtnici tek lutke na koncima u njihovim rukama. Tu su i obvezatni nebeski glasnici, koji se pojavljuju na epskoj pozornici još od Homera, pa zatim oni poznati snovi s predskazanjima, raznolika čuda, te dvoboji i još mnogo toga što govori o obilju utjecaja i posudbenica, kako iz *Ilijade* tako i iz Vergilijeve *Eneide*. Sam Stacijev izričaj je i raznovrstan i smion. Pjesnik, međutim, toliko pretjeruje u mitološkim aluzijama, da su neka mjesta stoga mutna i gotovo neshvatljiva. Konstrukcija spjeva neusklađena je i manjkava: polazak na Tebu obuhvaća sve

od prve do šeste knjige, a od sedme do dvanaeste knjige sama je borba. Filolozi su u *Tebaidi* otkrili i Senekin utjecaj. Samo, bez obzira što se prigovaralo tome djelu, ono je bilo vrlo popularno u srednjem vijeku i oblikovalo je dobar dio srednjovjekovne poetike. (Marulić je u svojoj knjižnici imao *Tebaidu*, i to s komentarom, i njegova *Judita* joj poprilično duguje, iako nije lako razlučiti što je posuđeno izravno od Vergilija, a što posredno od samoga Stacija.)

Josip Flavije (38—100), historik Židova. Podrijetlom iz svećeničke židovske obitelji, i sam je vrlo rano upućen u tajne židovskoga vjerzakona i povijesti. Putovao je u Rim da zagovara neke uhićene židovske svećenike. Po povratku u Judeju odgovara sunarodnike od toga da se bune protiv Rimljana. Na kraju biva povučen okolnostima i nagovoren da i sam sudjeluje u ustanku. Nakon rimske pobjede koja je slijedila — zahvaljujući slučajnome proročanstvu da će pobjednik Vespazijan postati rimski car — Josip se spasi, te otada i nosi patronovo ime Flavije. Boravi zatim u Aleksandriji, Palestini, Rimu. Glasovita su, često čitana (i neocjenjive povijesne vrijednosti) njegova djela o Židovima, pisana na grčkom jeziku: o židovskome ratu, o židovskim starinama i autobiografija. (Marulić se osobito zanimao za toga autora i zbog *Judite* i zbog *Suzane*, i zbog cijele židovske povijesne pozadine *Biblije*, kao i zbog one polemike sa židovstvom oko pravoga, Kristovoga mesijanstva.)

Hegesip (*Hegesippus*; živio i djelovao u II. st. n. e.), grčki kršćanski pisac židovskoga podrijetla. Napisao je pet knjiga komentara (*Hypomnemata*) u kojima se miješa povijest, katekizam, dogmatski i polemički elementi. Iako mu je djelo sačuvano samo u odlomcima (koje donosi Eusebije Cesarejski u svojoj *Povijesti crkve*), ono je ipak ostavilo znatna traga na ranoj kršćanskoj literaturi već zbog naravi obrađivanoga predmeta. (Maruliću su poznate njegove propovijedi ili govori: *Orationes ex Egesippo de excidio hierosolimitano*.)

Tertulijan (*Quintus Septimius Florens Tertullianus*; 160—220), crkveni pisac za kojega stručnjaci kažu da je iz njega latinska kršćanska književnost izašla cijela, potpuno opremljena, poput Atene iz Zeusove glave. Rođen u Kartagi, sin rimskoga odličnika (otac mu bijaše *centurio consularis*), Tertulijan je — prije prelaska na kršćanstvo — bio pravnik i lutajući filozof. Strastven je protivnik helenističkoga sinkretizma (koji je tada snažno nadirao u kršćansku doktrinu). Njegovo je geslo: »Atena nema što raditi s Jeruzalemom, akademija s crkvom, heretici s kršćanima...« Uz Augustina i Ciprijana, on je jedan od trojice sjevernoafrikanaca koji su oči zapadne crkve. Ta zapadna crkva je — po Tertulijanu — sinteza judejske Biblije i rimske moralke. Stil mu je misaon, strastven, rječit, sažet; izraz mu je po nekima »taman i blistav poput mahagonija«. On izražava borbenu stranu i Biblije i Crkve (*vigor evangelicus*); njegova osobna kultura je spoj rimskoga i helenskoga; grčki jezik i književnost poznavao je isto tako sjajno kao i latinski, a osobito je proučavao Platona i stoičke. Taj odani vjernik prijeke naravi (kao

sin vojnika borben u svemu, a po naobrazbi prije svega rimski pravnik), sve temelji na borbi, pa mu je i samo kršćanstvo *militia*. U cijelosti gledano, Tertulijan nije izvoran filozof, niti teolog graditelj sustava, nego je zdušni branitelj kršćanstva i crkve. Njegov jezični izraz vjerna je slika njegove osobe, života, naobrazbe: Tertulijanova latinština je mješavina pučkoga latinskog govora, afrikanizama i helenizama. I njegova teologija obuhvaća raznorodne elemente: kršćansku apologetiku, stoike, regulu *fidei* u antignostičkom smislu i Irenejevu soteriologiju. Nepomirljiv borac protiv gnosticizma, Tertulijan i sam kasnije postaje najistaknutiji *montanist* (po imenu Montana, heretika iz Frigije), pa raskida i sa samom crkvom: i umire zavađen s katolicima — pravovjericima. Autor je brojnih djela apologetske, polemičke, teološke i asketske naravi, kao što su: *Apologeticus*, *Ad nationes*, *De idololatria*, *De praescriptione haereticorum*, *De oratione*, *Adversus Marcionem*. (Marulić je vjerojatno bio dobro upoznat s djelom ovoga popularnog branitelja kršćanstva. Njegovu *Apologiju* izričito navodi.)

Origen (185—254), utemeljitelj crkvene dogmatike, utjecajan teolog stare crkve i osnivač znanstvene biblijske kritike. Prvi crkveni velikan koji izmiruje znanost i kršćanski nauk. Rođen u Aleksandriji, gdje je stekao i izvrsnu naobrazbu. Taj grad u njegovo doba bijaše zahvalno rasadište ideja. Tu su se miješali duhovni utjecaji Egipta, Sirije, Grčke i Rima, stvarao se svojevrsni amalgam hebrejstva, helens-tva i latinstva, kakav je kršćanstvo u svojoj biti i ostalo. U duhovnom kotlu tadašnjega aleksandrijskog kršćanstva nije bilo oštre granice između herezije i ortodoksije. Origen djeluje kao učitelj, istražuje klasičnu helensku filozofiju i proučava Sveto pismo. Uči hebrejski jezik, posvećuje se studiju pitagorejaca, Platona, stoika. Bezgranično odan kršćanskim idealima, živi asketski, a da ga vlastito tijelo ne bi bludom smamilo i mučilo (da mu muškost ne bi smetala u uzvišenu nauku, koji je najviša vrlina) — sam se uškopio. Origen neumorno putuje, neprestance predaje i danonoćno piše komentar Bibliji. Bilo zbog vlastitoga nauka, bilo zbog osobnih sukoba, suspendiran je s položaja crkvenoga prezbitera, degradiran na status laika; odlazi iz Aleksandrije u Cezareju, putuje u Arabiju, pa u Atenu. Do kraja života ostaje jednako ustrajan istraživač, putnik, predavač. Umro je u Tiru . . . Origen je napisao golem broj radova od kojih je mali broj sačuvan u izvorniku, a ono što je od njegovih djela preostalo u latinskim prijevodima, pretrpjelo je znatne preinake i prepravke. Zaostavština mu se sastoji od pisama, kritika biblijskih tekstova, egzegeza, apologija, raznovrsnih sastavaka s područja dogmatske i praktičke teologije. Uputnu antologiju njegovih radova (*Philocalia*) sastavili su Bazilije Veliki i Grgur Nazijanski. On je utemeljitelj teorije alegoričke egzegeze; on je spekulativni filozof neoplatoničkoga smjera. Po Origenu je *sama vjera dovoljna za spas* čovjeka. Kontemplativnom izolacijom i samo-spoznavom čovjek postiže božansku mudrost. Iz njegova nauka izbija stoička etika, neoplatonski misticizam i crkveni realizam (u potpunom osloncu na božansko otkrivenje). Origenu je Krist naprosto

Logos, koji je s Ocem od vječnosti. *Budući da široki slojevi vjernika ne mogu shvatiti dublji smisao Biblije, kršćanstvo — po njemu — nužno poprima ezoterički i egzoterički oblik.* Nepromjenljivi i vječni Bog ujedno je dobar i pravedan. Temeljna mu je misao »izvorno i nerazorivo jedinstvo Boga i svih duhovnih bića«. Stoga se duša — i nakon otpadništva, grijeha, pogreške — uvijek vraća svojem izvoru u Bogu. U Origenovu sustavu postoji: »transcendentni pad, stvaranje materijalnoga svijeta, uspostava povijesti kažnjavanja i iskupljenja, utjelovljenje palih duša, vladavina zla na zemlji, pojava Logosa, Njegovo sjedinjenje s čistom čovjekovom dušom, Njegova ezoterička propovijed spasa, Njegova smrt u tijelu, povratak Duha, i konačna uspostava svih stvari.« Na zasade njegova nauka pozivali su se i arijanci i ortodoksni: on je utro put mnogim dogmatskim odredbama, ali i prepirkama i razdorima. Postavivši dvojstvo *pistis/gnosis* (vjera — znanje), kao i tezu o pre-egzistenciji duša, te o duši i tijelu Krista, napadan je već za svojeg života, a osobito je poslije smrti bio čest povod teološkim prepirkama. Na koncilu u Carigradu 553. njegovo je naučavanje anatemizirano. Najvažnija su mu djela: *De principiis*, *Hexapla* i *Contra Celsum*. (Marulić od njegovih djela bilježi *Omeliae Origenis* i *Origenes contra Celsum pro ecclesia*. Ali kako prihvaća i praktično provodi načelo o potrebi pučke kršćanske propedeutike, kao i ono o dovoljnosti vjere za čovjekov spas, bit će da je u Origena bio upućeniji nego što se sprva čini i da je od njega prihvatio mnogo više nego što to danas možemo potvrditi, jer je Marulić uglavnom na pozicijama stare crkve i uopće se bori za stariji tip kršćanstva . . .)

Ciprijan (*Thascius Caecilius Cyprianus*; 200—258), svetac, mučenik, rani crkveni izvršnik. Biskup u Kartagi; učitelj govorništvu. Od osobite su važnosti i zanimljivosti njegove poslanice prijateljima i kolegama biskupima; u nekima od njih ima pogodnih opisa okoliša, krajobraza i dokolice duhovna i duhovita čovjeka (a Marulić je posjedovao upravo te *Poslanice*). Kao kršćanskom biskupu — po naredbi imperatora Valenijana — odsječena mu je glava. Pored tih živahno pisanih pisama mnogo su se čitala — naravno: u teološkim krugovima — i njegova djela o crkvenom jedinstvu i o otpadnicima od crkve.

Euzebije Cezarijanski (Eusebius iz Caesareae; 265—340), otac crkvene povijesti; branitelj i čuvar Origenovih spisa. Sudjelovao u radu Nicejskoga koncila; u onoj glasovitoj teološkoj raspi nije zapravo bio ni za Arija, ni za Atanazija. Vrlo utjecajan na Konstantinovu dvoru, ipak je bio bliži arijancima negoli njihovim protivnicima. Po Euzebiju, Bog je sa sobom Jedno, *Monas*, u svojem vrhunskom bivstvu iznad svake *množnosti*. Bog je apsolutni bitak, prva supstancija. Njemu je Bog bez početka u vremenu. Od arijanaca Euzebije se odvajao u tome što njemu Sin (u odnosu prema Ocu) nije stvoren ili načinjen, *ex ouk onton*; on nije bio »exoukontianac«. Po Euzebiju, Božje Trojstvo zavisi od Božje volje. Bogu je nemoguće ne htjeti savršenstvo . . . Sve u svemu, on je više crkveni mislilac, više kompilator negoli sustavan organizator kršćanske doktrine; uz to je — kao biskup — bio više snalažljiv dvorjanin nego

samozatajan kršćanin i vrlo glasani hvallitelj cara kod kojega bijaše u velikoj milosti. Autor je *Povijesti crkve* (u deset knjiga), te djela kao *Praeparatio evangelica* (što je zbirka citata iz djela starih filozofa, djela koje je Marulić imao u svojoj knjižnici, zajedno s raspravom *De temporibus*). Slijede zatim: *Demonstratio evangelica*, *Theophania*, *Onomasticon* (opis mjesta iz Sv. pisma).

Cassianus Johannes (oko 360—5), crkveni pisac o kojem se vrlo malo zna, osim toga da je polemizirao s pelagijancima i sa sv. Augustinom. Marulić je posjedovao jedno njegovo djelo (*De collationibus*) i vjerojatno mu je nešto značio, ili čak možda onoliko koliko i neki poznatiji crkveni pisci koje je uvijek stavljao ispred svih ostalih.

Hilarije (*St. Hilarius*; umro 368), doktor katoličke crkve, nazivan »malleus Arianorum«. Biskup Poitiersa; odgojen kao poganiin, ali kasnije s cijelom obitelji prelazi na kršćanstvo. Autor je teoloških djela o trojstvu (raspravu *De trinitate*, s još nekim njegovim poslanicama i propovjedima, Marulić je posjedovao), komentara evanđelja i rasprava protiv arijanaca. Zbog svoje učenosti u teologiji i borbenosti za crkvenu ortodoksiju proglašen je »universae ecclesiae doctor«.

Bazilije Veliki (*Basilius Magnus*; 330—379), teolog, reformator liturgije. Djelovao u Kapadokiji, Cezareji, Carigradu, Ateni, Pontu. Prijatelj Grgura Nazijanskoga. Bio je biskup Cezareje i poznat kao protivnik arijanaca. Vrstan propovjednik, homilist, pisac o liturgijskoj i samostanskoj problematici. Kao posebnost ističe mu se djelo *De Spiritu Sancto*. Marulić je vjerojatno poznao sva njegova tada dostupna djela, jer je njegova knjiga u popisu knjižnice označena kao *Opera s. Basilii Magni*.

Auzonije (*Ausonius Decimus Magnus*; 310—394), rimski književnik. Sin liječnika, rođen u današnjem Bordeauxu. Studirao u Toulouseu; bio pravnik, učitelj gramatike, nastavnik govorničtva, odgojitelj sina imperatora Valentinijana; njegov učenik (imperator Gratijan) postavlja ga za konzula. Čini se da je bio prešao na kršćanstvo. Što se tiče njegova pisanja, Auzonije je više knjiški literat nego izvoran pjesnik. Pisao je i prozne i poetske sastavke, od čega je Marulić posjedovao nekakav priručan izbor: *Ausonii epigrammata et alia quaedam*.

Laktancije (*Lactantius Firmianus*; IV., st. n. e.), latinski pisac koji je nazivan »kršćanski Ciceron«. O životu mu se malo zna. Morao je u poodmakloj dobi prijeći na kršćanstvo. Školovao se u gradu Sika u Africi, učio je govorničtvo u Bitiniji u doba Dioklecijana; poučavao je sina Konstantina Velikoga. Glavno mu je djelo *Divinarum institutionum libri septem*, zapravo dugačak uvod u problematiku kršćanstva, u kojem su znalci našli i doktrinarnih pogrešaka. Laktancije napada mnogoboštvo i poganstvo, dokazuje zablude različitih filozofija, a zagovara nerazdvojivo jedinstvo istinske mudrosti i istinske vjere u Kristu; zatim raspravlja o najvišem dobru, blaženstvu i besmrtnosti. *De ira Dei* je napadaj na epikurejsku filozofiju. Poznato je i njegovo djelo *De mortibus persecutorum*, u kojem su opisane kazne božje što su stigle pro-

gonitelje kršćanske crkve. Pripisuju mu se i neke pjesme duhovnog sadržaja (kao *De passione Domini*). Da li je Marulić poznao samo neko od njegovih djela, nekakav izbor ili cjelokupno izdanje — iz samoga popisa se ne može jasno dokučiti, jer stoji samo ime autora, iako i tako štur podatak pokazuje da je on Maruliću bio poznat.

Klaudian (*Claudianus Claudius*; 370—404), posljednji znatiji latinski pjesnik. Osim majčinskoga grčkog jezika, naučio je i majstorski svladao klasični latinski jezik. Kao dvorski pjesnik, slavi cara Honorija; poznat inače kao panegiričar prema zaštitnicima, a satirik prema njihovim neprijateljima. Na grčkome jeziku napisao je spjev *Gigantomachia*, a na latinskome *De raptu Proserpinae*. Klaudijan je vičnik jezika, pisac koji suvereno vlada retorikom, literat od ukusa. Iako mu latinski spjev nije tako visoko postignuće, ipak je utjecao i na Tassa i na mnoge renesansne pisce. Marulić je posjedovao »*opera Claudiani*«.

Ivan Zlatousti (*Johannes Chrysostomos*; 344—407), grčki crkveni otac. Studirao govorništvo i pravo, ali se ubrzo odlučio za pustinjački život i bio prezbiter u Antiohiji, patrijarka u Carigradu. Istaknut propovjednik, napadao raskoš i nemoral. (Marulić je imao njegove *Sermones*, a zanimljivo je da i naš pisac — poput tolikih drugih crkvenih pisaca i srednjovjekovnika — napada raskoš i nemoral, osobito u samoj orkvi.) ... Ivan je stekao moćne neprijatelje, te je morao umrijeti u progonstvu. Tipičan je predstavnik kapadokijske teološke škole, jedinstven homilist; pisao je i o problemu svećenstva, o ustrojstvu samostanskoga života; njegovo je djelo — pored ostalog — važno za pravoslavnu liturgiju.

Simah (*Symachus Quintus Aurelius*; 340 — poslije 402), latinski pisac, školovan u Galiji, bio prokonzul u Africi. Zastupnik i pobornik stare poganske rimske religije i kulture. Sačuvano je deset knjiga njegovih poslanica (koje je imao i Marulić: *Epistulae Simachi*). Suvremenici su ga cijenili kao majstora »bogatog i rascvjetanog stila«.

Jeronim (*Eusebius Sophronius Hieronymus*; 340—420), svetac crkveni pisac i prevodilac. Rođen u Stridonu, mjestu na rubu rimske Dalmaocije i Panonije. Učitelj mu bijaše glasoviti gramatik Donat. Posjećivao je i sudište i forum, slušao je predavanja iz filozofije, lutao je po katakombama i otkrivao grobove kršćanskih mučenika. Iz Stridona odlazi u Akvileju, a odatle u Galiju. Vraća se u Akvileju, gdje piše prvo djelo — *De muliere septies percussa*. Napušta Akvileju i iznenadno otpu- tuje na Istok (Tracija, Atena, Kapadokija, Antiohija). Na putu se razboli — kaže se dalje — i odluči posve se posvetiti Bogu. Najveća kušnja mu bijaše poganska latinska književnost. Navodno mu je sam Bog u snu prigovorio što je »više ciceronovac nego kristovac«. Odlučuje se za Bibliju te mu David zamjenjuje Pindara i Katula. Povlači se u pustinju u Siriji ... Otkrivao je i prepisivao rukopise i učio hebrejski. U Carigradu uči grčki i upoznaje Grgura Nazijanskoga. Nalazi se zatim u Rimu, gdje pomaže papi Damasusu u teološkim rasprama. Tu se laća revizije latinskoga prijevoda Biblije. Strastven je zagovornik i branitelj

samostanskoga načina života. Uči rimske gospođe (okupljene oko njega) pobožnosti i hebrejskom jeziku, te je opet na Istoku — kad umire njegov zaštitnik Damasus. Vodi polemike s protivnicima. Sa skupinom pobožnih žena — većinom svojih učenica i sljedbenica iz Rima — putuje Palestinom. Posjećuje Aleksandriju, smiruje se u Betlehemu. Tu izravno s hebrejskoga prevodi Stari zavjet. Tako nastade glasovita *vulgata*, potpun latinski prijevod Svetog pisma. Prevodio je Origena i (kasnije) žestoko napadao sljedbenike njegova nauka. Pisao je i prevodio životopise svetaca pustinjaka; napisao je i crkvenu povijest (*De viris illustribus sive de scriptoribus ecclesiasticis*), unesavši na kraju i svoj životopis. Napisao je, zatim, mnoge komentare vezane za Bibliju. Između ostalog, tako je žestoko napadao pelagijance da se od razjarenih protivnika morao skrivati dvije godine kako ga ovi ne bi umlatili . . . Teolog, crkveni otac, jezikoslovac, prevodilac, polemik — Jeronim u svojim poslanicama pokazuje elegantan stil, ali i naglašenu osobnu obojenost, strastvenost, žestinu i obilje retorskih doskočica. Njemu su, na primjer, vlastiti prijevodi *translationes*, a tuđi mu nisu ni *versiones*, nego *eversiones*. Odlikovao se golemom učenošću, ali nije bio samostalan i sustavan mislilac. (Marulić je posjedovao i njegove poslanice i biblijske komentare: *Divi Hieronymi epistolae volumina duo; eiusdem commentaria, volumina duo*. Mnogo je toga — od podrijetla do odanosti stvari zapadne crkve — moglo u Jeronima biti Maruliću blisko i mogao je to podijeliti i unijeti u svoje djelo. Uostalom, posebnim je radom branio Jeronimovo »našinstvo«.)

Augustin (*Aurelius Augustinus*; 354—430), kršćanski teolog i filozof, najistaknutiji od četvorice crkvenih otaca (dublji od Ambrozija, izvorniji od Jeronima, intelektualniji od Gregorija). Sin kršćanke i poganina, mladost provodi u radostima i nasladama života, stječe i sina. Školuje se za govornika, uživa u pjesnicima i kazalištu, proučava filozofiju. Studira u Kartagi, Rimu, Milanu. Prelazi na kršćanstvo nakon osobne knize (i pod utjecajem Ambrozijevih propovijedi) u svojoj trideset i trećoj godini. Kasnije postaje biskup u Hipponu. Autor je mnogih teoloških djela: protiv nove akademije, o blaženu životu, o besmrtnosti; nekoć i sam manihejac, sada žestoko napada manihejstvo, zatim se obara na donatiste . . . Po njegovu nauku dobrota je jedino u Bogu; ljudska narav slaba je i duboko grešna; s pelagijancima polemizira oko istočnog grijeha i Božje milosti: Božja milost mu je apsolutna, dok je ljudska narav u biti pokvarena (pelagijanci, naime, hvale samu ljudsku narav, a on je kudi). Njegovo glavno djelo je *De civitate Dei*, koje je velika obrana kršćanstva i crkve, a ujedno i filozofija crkvene povijesti: apologija crkve kao novog poretka što se diže na ruševinama Rimskoga Carstva. Kao što je to djelo najustavnija slika njegove filozofije, tako su *Confessiones* najbolja slika njegove osobe i kršćanskog iskustva. Augustin je autor i mnogih drugih djela (kao *De Trinitate* i komentara evanđelju). Teološka kritika ga smatra jednim od najumnijih, najnada-renijih, najstrastvenijih i najiskrenijih ljudi kršćanskoga svijeta i uzorom

»apsolutne kršćanske odanosti«. Njegov nauk je temelj kršćanske predestinacije. (Marulić je posjedovao *De civitate Dei*, raspravu o Trojstvu, i vjerojatno još neke druge manje radove ili poslanice.)

Leon I. (nazvan *Veliki*; 440—461), papa na glasu kao vrlo obrazovan, podrijetlom Rimljanin; proglašen *doctor ecclesiae*. Vrstan promicatelj kršćanskih zasada i načela, vješt pisac propovijedi. Kao autor tih mnogo čitanih *Sermones* odlikovao se stegnutim, jezgrovitim stilom, punim snage i uvjerljivosti. Tih propovijedi ima devedesetak. Marulić je upravo njih posjedovao (*Sermones s. Leonis Papae*), te su i one jedan od neprijepornih sastojaka Marulićeva obrazovnog mozaika.

Servij je (*Servius*), latinski pisac, djelovao negdje u IV/V. stoljeću n. e., u vrijeme Jeronima i Augustina. Komentator Vergilija. Rano se proćuo kao vješt *grammaticus*. Jedan je od onih dragocjenih literata koji su spašavali što se moglo spasiti od drevne naobrazbe, kulture, povijesti i književnosti. Zanimljivo je da je bio protivnik alegoričkoga tumačenja teksta. Marulić registrira *Servius super Bucolica et Georgica*.

Diakon Arator (490—544?), latinski pisac. Autor djela *De actibus apostolorum*. Slavitelj Rima. U početku bio pravnik, zatim je u državnoj službi kralja Atalrika, oko 540. godine. Zareduje se u Rimu. Djelo *De actibus apostolorum* napisano je u heksametrima. Taj spjev obiluje mističko-alegorijskim tumačenjima. Bez obzira na njegovu neveliku književnu vrijednost, ono je bilo vrlo popularno i u školskom sustavu srednjovjekovlja, te je utjecalo na mnoge rane kršćanske pisce, a i na one kasnije, konzervativnijeg ukusa i nazora. Marulić ga spominje uz Sedulija i Juvenka.

Juvenko (*Juvenus Gaius Vettius Aquilinus*), latinski pisac. Podrijetlom Španjolac. Djelovao u IV. stoljeću n. e. Nastojao je poganske epove Homera i Vergilija zamijeniti jednim kršćanskim. Tako nastade njegovo djelo *Evangeliorum libri IU* (oko 330. god.). Izvršio je vidljiv utjecaj na kršćanske humaniste. Čitao ga je zdušno i sâm Petrarca, kao najstarijega kršćanskog epičara, a utjecao je čak na Klopstocka.

Katon Dionizije, neizvjesno ime koje je možda samo dio naslova *Dionysii Cations disticha de moribus ad filium*, zbirčice moralnih izreka-pouka u heksametrima. To se djelo naziva još i *Cato moralissimus*, *Carmen de moribus* ili *Disticha moralia*. Pravi autor, dakle, i vrijeme nastanka djela nisu poznati. Djelce se mnogo čitalo u ranom srednjem vijeku. Izidor i Alkuin ga spominju, a kasnije i Erazmo. Marulić ga (pod naslovom *Stumačenje Kata*) prevodi na hrvatski jezik, posve u skladu sa svojom propedeutičko-moralističkom akcijom.

Sedulije (*Sedulius Coelius*, V. st. n. e.), latinski pisac, autor djela u jampskim dimetrima *Hymnus de Christo*, *Paschale carmen*, *Mirabilium divinatorum libri U*, *Veteris et Novi Testamenti collatio* (u elegijskom stihu). O životu mu se ništa pouzdano ne zna, ali su se njegova djela nalazila u gotovo svim srednjovjekovnim knjižnicama, i malo je srednjovjekovnika koji ga nisu čitali. Neki dijelovi iz njegovih sastavaka ušli su i u rimsku katoličku liturgiju.

Grgur Veliki (540—604), papa, jedan od četvorice doktora katoličke crkve (uz Ambroza, Augustina, Jeronima). Rimljanin, u svojoj tridesetoj godini izabran za *praetora urbanusa*, ali (kako njegov životopis kaže) nakon očeve smrti spoznaje prolaznost i ništavnost ovoga svijeta, te — razdijelivši imovinu u nabožne svrhe — povlači se od javnog života. Izgrađuje sedam samostana, a u sedmi se i sam povlači — kao benediktinac — i tu milodari, posti, moli se Bogu i meditira. Napisao je *Moralia* (izlaganje smisla knjige o Jobu). Djelovao je i kao crkveni diplomat. Glasovit po pobožnu životu, nesebičnu radu i velikoj učenosti bude izabran za papu 590. godine. Grgur je čovjek izuzetne snage značaja i neiscrpane radne energije. Fanatički uvjeren u božanski smisao kršćanskoga nauka i načina života, činio je sve moguće da upravo to nadvlada u svijetu. U njegovu duhovnom sustavu nije bilo mjesta ni za finese književnosti, ni za umjetnost; zapravo je prezirao i jednu i drugu. Zbog Božje riječi bio je kadar ne samo prezrijeti nego i uništavati knjige (spominje se palatinska knjižnica), pa čak i ne štovati puka gramatička pravila: »non metacismi collisionem fugio, non barbarismi confusionem devito, situs motusque etiam et praepositionum casus servare contemno, quia indignum vehementer existimo ut verba coelestis oraculi restringam sub regulis Donati« (ne izbjegavam sraz metacizma, niti se čuvam zbrke barbarizma, pa se čak ne obzirem ni na položaj i porabu padeža u rečenici, jer odista cijenim da je nedostojno podvrgnuti riječi nebeskog proroštva pravilima jednoga Donata; *Moralia*, iz predgovora). Njegovi jedini i najviši ideali su: jedinstvenost rimskoga obreda, prevlast rimske hijerarhije i premoć katoličkoga nauka. Pisao je knjige o glavnim biblijskim imenima (kao o Jobu i Ezekielu, zatim o talijanskim svecima, crkvene himne i *regula pastoralis*). Od posebne su važnosti njegova pisma. Što se tiče stila, karakteristično je što se obilato služio alegoričkom metodom. Bijaše uz to gotovo pretjerano revan zagovornik samostanskoga života. I još desetak stoljeća nakon njega kršćanski će pisci (poput Marulića) stavljati kršćanski nauk iznad antičke baštine, podređivati književnost i filozofiju teologiji i zagovarati samostanstvo.

Averroes (1126—1198), arapski filozof i teolog, najznačajniji arapski komentator Aristotela na Zapadu. Njegovo filozofsko djelo (što je za nas ovdje od osobite važnosti) dotiče religiju u tri točke: stvaranje svijeta — božansko znanje o pojedinim stvarima — budućnost ljudske duše. Religija njemu nije grana znanja, kao ni sustav dogmi, nego osobni uvid, individualna istina. Vječnost svijeta ima svoj izraz u vječnosti Boga. Bog je nepromjenljiva bit gibanja i stoga njegov vječni uzrok. Čovječanstvo je odabrana posuda u kojoj se otkriva svjetlost intelekta. Među ljudima, zato, mora uvijek biti filozofa. Najviše blaženstvo je sjedinjenje duše u *ovom životu* s najvišim intelektom. A intelekt je jedan i neprekidan u svim pojedincima, različit samo po stupnju prosvjećenja... Oko 1250. godine skolastici dolaze do latinskih prijevoda Averroesa. Albert Veliki i Toma Akvinski polemiziraju s njegovim na-

zorima. U Oxfordu — u doba R. Bacona — Averroes postaje autoritet. Njemu Duns Scotus obraća istu pozornost kao i Aristotelu. Dolazi do podvajanja crkvene i filozofske istine . . . Već u XIV. stoljeću *averroizam* je opće mjesto europske filozofije, a njegovi najžešći protivnici su dominikanci. S kršćanskog stanovišta, averroizam postaje sinonim za skeptičnost, kritiku i porugu hijerarhije. Petrarki je Averroes »bijesno pseto koje laje na crkvu«, dok je drugima sljedbenik i Muhameda i Antikrista . . . *Padova je dugo bila središte averroističkoga aristotelizma* (otuda i nabranje tolikih padovanskih profesora filozofije u vezi s Marulićem — jer se prije mislilo da se on školovao u Padovi; međutim, boravio Marulić u Padovi ili ne, Averroes je nezaobilazan u pregledu temeljnih ideja srednjovjekovlja — u kojima je Marulić morao sudjelovati, pa makar i u najširem smislu) . . . Slijedile su filozofsko-teološke prepirke o smrtnosti ili besmrtnosti duše, oko kojih se dizalo toliko plamena i dima od petnaestoga do sedamnaestoga stoljeća. Kao poligraf, Averroes je pisao o pravu, gramatici, zvezdoznanstvu, medicini i filozofiji — i ostavio neizbrisiv trag na mnogim skolastičkim djelima, bilo kao uzor bilo kao protivnik. Samo između 1480. i 1580. izašlo je oko stotinu izdanja njegovih djela na latinskom, koja su zapravo komentari Aristotela.

S v. Franjo (*St. Franciscus*; 1182—1226), katolički svetac, osnivač franjevačkoga reda. U mladosti po čudi bezbrizan i veseo dječak, koji se raduje životu. U svojoj dvadeset i petoj godini života oboli te se bitno mijenja: pomišlja prvo da ode u vojnike, ali odlučuje posvetiti se svijetu sirotih i bijednih. Počinje se starati o gubavcima. Hodočasti u Rim, odriče se svoje imovine, luta s prosjacima, propovijeda neimaštini. Sukobljava se s ocem zbog davanja imetka za gradnju crkve; prekida s ocem, postaje lutajući vjerski prosjak; osniva red prosjaka koji služi crkvi. Franjo propovijeda odricanje od imovine, dobročinstva i kraljevstvo nebesko. (Prodaj sve što imaš i razdijeli siromasima, i steći ćeš bogatstvo na nebesima.) Tako postavlja temelje franjevačkoga reda. (Molite se, propovijedajte mir i strpljivost; tješite potištene, krijepte bolesne; blagoslovite svoje progonitelje i molite se za one koji vas preziru.) . . . Putuje po Iliriku, po Hispaniji i na Istok. Franjo Asiški bijaše zaljubljen u sve živo, po čudi blag, po naravi nježan. I životinje je nazivao svojom braćom i sestrama. Tako je nastala jedinstvena legenda o njegovu životu, koja se ogleda i u zbirci priča o njemu (*Fioretti di San Francesco*). Sam je pisao pjesme u stilu prigodne, duhovne lirike toga doba; takva je popularna *Cantico delle Creature*, koja je nastala 1224/5. Kad je već bio pri kraju života, njega ispunja neka čudna životna radost (kaže legenda) i osjećaj sjedinjenosti s cjelokupnim stvaranjem: te Franjo slavi i Boga, i ljude, i Sunce, i Mjesec, i vodu i vatru, pa i tjelesnu smrt. Ritmička proza *Pjesma Suncu* (*Il Cantico del Sole*), kao dio spjeva, jedno je od najpotpunijih pjesničkih djela talijanskoga jezika, uz obilnu upotrebu rima i asonanci. To je djelce utjecalo i na Dantea i na Petrarku, kao i na tolike druge renesansne i kasnije pisce.

(Maruliću su svečev život i djelo morali biti dobro poznati; mogući su čak i neki utjecaji, osobito na Marulićeve prijašnje ili manje sastavke, ali o svemu tome nema određenih potvrda).

Bernardo od Clairvaux-a (1091—1153), katolički svetac, najizrazitiji predstavnik samostanstva u srednjem vijeku. U svojoj dvadeset i drugoj godini ulazi u samostan. Tako je žarko i uvjerljivo nagovarao ljude na samostanski život da su njegova braća pošla s njim, — predaja kaže — »majke su od njega skrivale sinove, žene muževe, drugovi prijatelje« da ih on ne bi nagovorio na samostanašenje. Bernardo se u samostanu trapi i živi asketski, boreći se protiv sna, protiv hrane, protiv prohtjeva svoje puti — i teži samo što potpunijoj kontemplaciji. Ali on ljubi okolnu prirodu i nastoji učiti od nje. Ustrajan u askezi, on je i neumoran crkveni djelatnik: osnivač samostana, izmirlitelj papa, protivnik glasovitog Abelarda (kojega je uspio proglasiti heretikom), te propovjednik i zagovornik zlosretne križarske vojne protiv Turaka (u kojoj budu rastjerane ili poražene i francuska i njemačka vojska). Ovo posljednje osobito su predbacivali Bernardu te je on poslao papi poslanicu poniznosti i isprike. Bernardo se pokazuje kao lik kršćanskoga zanesenjaka, samozatajnog vojnika crkve koji ne štedi ni jednoga njezinog neprijatelja. Kao teolog, Bernardo je manje sustavan mislilac, a više pisac puni otajstvenoga, zanosnoga, čuvstvenoga, bez skolastičkih finesa, a s obiljem retorskih pretjeranosti. Mistik i svetac, jedan od najslavnijih cistercita, praktički branitelj crkve, crkveni politik i propovjednik, religiozni genij — počeo je pod utjecajem Augustina (mističko sjedinjenje s Bogom), da bi razvio lik pačenika/spasitelja kao mladoženje duše, naslanjajući se na ideal *imitatio Christi*. Inače, ideja o Kristu kao mladoženji duše potječe od Origena. Da bi opisao to mističko stanje, Bernardo se obilatito služi jezikom *Pjesme nad pjesmama*. Ta mistika, koja se sastoji u osobnom zanosu za Kristom, prelazi u viši stadij: od ljubavi prema utjelovljenoj riječi do ljubavi prema samoj Riječi, shvaćenoj u njezinoj beskonačnosti. *Unio mystica*, zanosno sjedinjenje s Bogom, postaje konačni i najviši cilj. . . Godine 1830. Bernardo je proglašen *doctor ecclesiae*. Glavnina njegovih spisa (dogmatičkih, polemičkih, samostanskih, crkvenih propovijedi i mističkih sastavaka) skupljena je u Migneovu *Cursus-u patrologiae*, kao: *Epistolarium, De gratia et libero arbitrio, De diligendo Deo, De consideratione*. U povijesnom smislu on je predstavnik mističkog asketizma, značajnog za srednjovjekovnu religioznost. Njegovo geslo (kojemu je slično i Marulićevo) glasi »In culmine humilitatis constituitur cognitio veritatis« (Spoznaja istine se sastoji u vrhunskoj poniznosti). Njegova se mistika zapravo temelji na asketizmu koji vuče korijenje iz doktrine o odnosu između milosti i slobodne volje (*liberum arbitrium*). Milost je jedina koja može izbaviti od grijeha, ali Božja milost uključuje suradnju volje: Bog odlučuje u nama, ali ne bez nas. Suradnja se odvija u slobodnom činu ljubavi.

Petar od Riga (*Petrus Riga*; umro 1209), autor alegorijske versifikacije Biblije (*Aurora, biblia versificata*). U to je djelo unio dije-

love Starog zavjeta, evanđelja i povijest apostola. Spjev je pisan rimovanim heksametrima. U djelu *Vita Suzanae* raskošno i umježno oslikava Suzanino kupanje i podrobno opjevava vrt (upravo kao i Marulić u istoimenom djelu). Ovaj se pisac inače odlikuje retorsko-poetsko-gramatičkim stilskim dosjetkama, koje su osobito bile tražene i cijenjene u to doba.

Tom a Akvinski (*Thomas Aquinas*; 1225—1274), crkveni filozof i učitelj, plemenita podrijetla, školovan u Napulju. U svojoj sedamnaestoj godini stupa u dominikanski red. Studira u Kölnu kod Alberta Velikoga. Stječe doktorat teologije 1257; zajedno s Bonaventurom predaje u Parizu i Rimu. Iako neprestance putuje, neizmjereno je plodan pisac. Propovijeda, predaje, piše homilije, rasprave i radi na djelu *Summa theologiae*. Poslije smrti kanoniziran je i uvršten među crkvene oce (uz Ambrozija, Augustina, Jeronima i Grgura). Pored Augustina on je najveći vjeroučitelj katoličke crkve; zapravo utjelovljenje duha i sustava skolastike... Po Tomi Akvinskome postoje dva izvora ljudskoga znanja: tajne kršćanske vjere i istine ljudskoga uma, ali otkrivenje je važnije od istina ljudskoga uma. U tajne otkrivenja treba vjerovati čak i kad ih čovjek ne može razumjeti. Sveto pismo je plodan izvor istine koja izbija iz sustava poganske filozofije (uglavnom u Platona i Aristotela). Postoji i viša i niža vrsta znanja, a čovjeku je dostupno samo ovo drugo: niže znanje. Ali istine vjere i istine razuma (iako različite) nisu oprečne, jer se zasnivaju na jednoj apsolutnoj istini: potječu iz Boga, iz Apsoluta. Otuda proizlazi sklad filozofije i teologije, i *summa* jedne je istodobno i *summa* druge. Tomina *Catena aurea* je iscrpan komentar evanđelja... Iako je Toma Akvinski poznavao i Platona i platoniste, njegov glavni oslonac je Aristotel. On stoga i piše komentare glavnim Aristotelovim djelima. Kruna njegova rada je *Summa theologiae*: ona je za ljudsku misao imala biti ono što je sveto Rimsko Carstvo imalo biti za ljudska tijela, a sveta katolička crkva za ljudske duše. To je imalo biti sveobuhvatno spremište ljudske misli i znanja. Zapravo je to Aristotelov filozofski sustav prilagođen crkvenim potrebama. Djelo je trodjelno, i bavi se Bogom, čovjekom i bogočovjekom. Metodološki, ono je obrađeno u obliku pitanja i odgovora... Proglašen kao *doctor angelicus* i *doctor universalis*, Akvinac je u *Summi* dao djelo koje je enciklopedija kršćanske teologije i filozofije. I kod Tome Akvinskog filozofija je podređena teologiji. Osim toga, i ovaj veliki racionalist katoličke crkve ima u sebi onu *mističku jezgru*, jer se i njemu najviše blaženstvo (koje je ujedno i najviše dobro) sastoji u izravnom promatranju Boga, a njegova punoća je moguća samo u zagrobnom životu... Podvojenost istina otkrivenja i razumskih istina (koja je tako upadljiva u dijelome Tominu misaonome sustavu) nije ništa novo: ona prati kršćansku teologiju od samih njezinih početaka i jedna je od bitnih i odsudnih značajki crkvene teorije i prakse. Marulić je vjerojatno imao više uvida u djelo ve-

likog Akvinca nego što to pokazuje podatak iz oporuke (iako i on dostaje da potkrijepi upućenost): *opuscula Thomae et eiusdem Catena aurca super evangelia*.

Bonaventura (*Johannes de Fidanza*; 1221—1274), katolički svetac i teolog. U svojoj dvadeset i prvoj godini postaje franjevac, studira u Parizu. Cijenjen po snazi duha i zbog čistoće uma — kako kažu znalci — bude izabran za generala reda. Njegovu vezu s osnivačem reda, Franjom Asiškim, pokazuju djela *Legenda Major* i *Legenda Minor* (koje su zapravo životopis sveca) . . . Zagovornik asketskoga, samostanskog života. Nazvan *doctor seraphicus*. Njegova manja djela ujedno su i najglasovitija: *Itinerarium mentis ad Deum*, *De reductione artium ad theologiam*, *De septem itineribus aeternitatis*. Bonaventura je tipičan zastupnik mističke i platonističke spekulacije (poput Bernarda od Clairvauxa). On intelektualnost podređuje čuvstvima, glas uma glasu srca. Njegov platonizam je, istina, posredan: u obradbi Augustina i Dionizija Aeropagite . . . I Bonaventuri su sve znanosti samo sluškinje teologije. Konačni cilj života je ekstatično sjedinjenje s Bogom, u razmišljanju i u ljubavi. Samo, potpuno predavanje Bogu nije moguće bez božje milosti, a za nju čovjeka najbolje pripravlja asketski, samostanski život. Bonaventuri je teologija praktička znanost: njezine istine utječu na čuvstva, vjerovanja. Njegova minuciozna teološka izlaganja cijenjena su zbog suptilnosti i umjerenosti . . . Neki njegovi sastavci (osobito asketskog sadržaja) zapravo su *collage* biblijskih tekstova, a slično susrećemo i u Marulićevim moralističkim knjigama. Marulić je i preveo dva manja Bonaventurina teksta, koji bi lako mogli biti apokrifne naravi, na primjer iz onoga Bonaventuri pripisivanoga *Marijina psaltira*.

Eckhart Johannes ili **Meister E.** (1260—1327), prvi veliki spekulativni mistik. O životu mu se malo zna. Vjerojatno je bio dominikanac i neko vrijeme profesor teologije u Parizu. Bonifacije VIII. ga zbog učenosti poziva u Rim. Istakao se kao reformator i propovjednik. Sudeći po svemu, bijaše do u tančine upoznat sa suvremenom filozofijom. Iako temeljit aristotelovac, on naginje neoplatonicima i pseudo-Dioniziju. Sam naziv mu je nesustavan i opterećen simboličnošću. Eckhart je po nekima najpotpuniji, najdosljedniji kršćanski panteist. Ono *mističko* (koje u prijašnjih pisaca bijaše podređeno *crkvenom*) izbija u njegovu nauku na prvo mjesto. Između ostalog, važna je njegova zamisao o Božanskoj naravi i objašnjenje odnosa između Boga i ljudske misli. Po njemu je Apsolut ili apstraktno Jedinstvo jedina zbiljska egzistencija. Izvan Boga ni jedna stvar nema zbiljskoga bića, ali Apsolut je *Deus absconditus*; božanska bit je bez predikata; sve odredbe su tek ograničenja koja razaraju beskonačno Božje biće. Božja bit je neshvatljiva i neizraziva; u biti, ona je — *ništa*. Ali, kao najzbiljskije biće od svih bića, Božje biće se mora zamisliti kao apsolutno potencijalno, kao ono što u sebi sadrži početak i kraj svih bića. Taj Bog nije Bog koji je nama poznat . . . Božji sadržaj, bit jest — potencijalnost, a oblik ili

narav je ono što postaje predmet drugima. Božja bit se otkriva u osobnom Bogu... Ono što se izražava je Otac, Sin je Riječ, a Sin i Otac su zapravo Jedno; Otac vječno rađa Sina, a povratak Sina Ocu — u uzajamnoj volji i ljubavi — jest Duh... Kako sve stvari potječu od Boga, sve se žele ponovno sjediniti s Božanskim bićem. Počinak u Bogu je konačni cilj svega. U spoznaji Boga čovjek i Bog su jedno... U vjeru se uključuje i razum i volja, jer Božansko prosvjetljenje djeluje preko volje... Eckhart je pisao i propovijedao i na latinskome i na njemačkome. U biti njegov se nauk ne razlikuje od onoga Tome Akvinskoga, samo dok on naglašava vnijednost propovijedanja (kako to specijalisti vide), Toma daje prednost sustavnom teoretskom razradivanju. Neki stoga Eckharda nazivaju »spekulativni, sistematski mistik«.

Tom a K e m p e n s k i (*Thomas a Kempis*; 1380—1471), kršćanski teolog. Pravo mu ime bijaše Thomas Hammerken; rođen u gradu Kempenu u Njemačkoj; školovan u Deventeru, poznatom središtu mističke teologije, gdje se usrdno predavao pobožnu životu. Zareduje se u augustijanskom samostanu u Zwolleu. Umro je u devedeset i prvoj godini svojega života. U samostanu je cijelo vrijeme radio kao prepisivač starih rukopisa i kršćanskih knjiga. Pisao je i sam mnoge knjige o samostanskome životu. Naravno, najviše se pročitao i najvažniji je po djelu *Imitatio Christi*... U to burno vrijeme (kakvo bijaše druga polovica četrnaestoga i prva polovica petnaestoga stoljeća) Kempenski živi tihim, neprimjetnim, nezazornim, povučeni životom pobožna svećenika, kršćanina odana molitvama i knjigama, čovjeka posve izvan svijeta te gotne i pogibeljne svakidašnjice zreloga srednjovjekovlja. Autor je knjige koja je — poslije Biblije — najviše prevedena u kršćanskome svijetu i koja je ganula milijune vjernika mnogobrojnih naroda i jezika. (Marulić je preveo tu knjigu ne samo zbog njezine popularnosti nego, vjerojatno, i zbog njezine važnosti njemu samome; uostalom, njezin se utjecaj osjeća u mnogo čemu što se tiče Marulićeva kršćansko-propeutičkoga opusa.) Bilo je velike prepirke i oko samog autorstva te knjige jer su se na nekim rukopisima nalazili potpisi svetoga Bernarda i Ivana Gersona, ali danas je nedvojbeno utvrđeno Kempisovo autorstvo; djelo je inače pripisivano barem još dvadesetorici najrazličitijih autora... *Imitatio Christi* (u Marulićevu prijevodu: *Od nasliđovanja Isukrstova*) tipičan je mistički sastavak iz XV. stoljeća, sažetak nauka onoga latinskog kršćanstva koje u sebi sjedinjuje teologiju viktorinaca, Bernarda, Bonaventure, Eckharta, Taulera i Ruysbroecka. Okosnica je ideja o odvajanju od ovoga svijeta i u oponašanju Krista (koji bijaše poslušan, neoženjen i siromašan). Tu istu ideju prihvaća i Franjo Asiški, a osim franjevac i drugi redovi (sa zavjetima poslušnosti, siromaštva i čednosti). Ali, nova ideja poslušnosti ne bijaše ideja o pokornosti crkvenim nadležnicima, nego podvrgnutost nižeg dijela čovjekove naravi višem, a ojele ljudske naravi — Bogu. Iz Eckhartova nauka izbija ideja o *oponašanju* (*imitatio*) preko odricanja; Ruysbroeck je propovijedao odricanje spomoću *kontemplacije*, koja je zapravo *inicijacija* u Kristovu

inkarnaciju. Pri tome je potrebno znati da je Ruysbroeck bio Grootov učitelj, dok je Groot učio Kempenskoga, samo je Kempenski još proširio taj mistički nauk, ugradivši u njega i spasonosne kršćanske sakramente. Tako se u tome djelu doista na najdjelotvorniji način (uz jednostavnost stila i pristupačnost izraza) stopila, sažela jedna poduža tradicija latinske kršćanske mistike, čim se tumači i prihvaćanje djela od strane crkvenih vlasti i popularnost kod šire publike.

Jean Gerson (*Johannes Gersonus*; 1363—1429), teolog, kancelir Pariškoga sveučilišta, arbitar u bogoslovnim pitanjima (na koncilima u Pisi i Konstanci). Već u svojoj trideset i drugoj godini postaje kancelir Pariškog sveučilišta i kanonik crkve Nôtre-Dame. Gerson je protivnik skolastičkih finesa; on nastoji unijeti što više jednostavnosti i evanđeoske topline u kršćansku teologiju. Nazivan je *doctor christianissimus* i *doctor consolatorius*. Nastojao je što više pojednostavniti samu teologiju, koja se već bijaše gušila u preobilnu predivu vlastitih promišljaja i izmišljaja. Kao filozof ili teolog, oslanjao se na nominalizam Occama i na mistiku škole svetoga Victora. Važan je i kao borac protiv velikoga raskola (*De schismate, De unitate Ecclesiae*). Sustavan utemeljitelj koncijaljarističke doktrine; stup potonjeg galikanizma... Gerson tvrdi kako su idealno jedinstvo crkve — temeljeno na Kristu — razorile pape, i da ga ponovno uspostaviti može samo opći koncil. I došlo je do koncila, koji je opozvao obojicu anti-papa te izabrao Aleksandra V... Pod kraj života Gerson piše mističke knjige i himne. I njemu je — među ostalima — pogrešno pripisivano autorstvo knjige *Imitatio Christi* te se i zbog toga spominjao u vezi s Marulićem, a inače i zbog toga što je — kao reprezentativan teološki arbitar — sudjelovao u oblikovanju duhovne klime razdoblja koje prosuđujemo.

Papa Hadrijan VI. (1522—23), podrijetlom iz obrtničke obitelji; odgojitelj Karla V; bio inkvizitor u Španjolskoj, gdje je inače bio prilično nepopularan, kao i u Italiji, zbog svojega staroskolastičkog nazora i oporbe prema novim renesansnim strujanjima. Pokušavao je provesti reforme protiv raskoši i nemoralna u crkvi. Nastojao je pridobiti i ujediniti europske vladare za križarsku vojnu protiv Turaka, ali u tome nije uspio, upravo kao ni u svojim reformama. (Posve je shvatljivo zašto mu se Marulić obratio onom svojom poznatom poslanicom. Izuzmemo li to što mu se prije svega obratio kao vrhovnom poglavaru katoličke crkve, ostaje kao razlog bliska i golema opasnost od Turaka, ali i to što je Marulić znao kako su im umovi slični, te se nadao da će njegova molba naići i na voljke uši sumišljenika. Jer, pri svemu ovome ne treba nikako zaboravljati da je Maruliću — zbog razloga kojima ćemo se morati posebnije zabaviti — uvijek bliži konzervativniji humanizam negoli progresivnija renesansa, s tim da nazive konzervativno-/progresivno shvatimo zaista uvjetno.)

Ad 3. Naša *treća* razredbena skupina imena (što posredno što neposredno vezanih za proučavani predmet) odnosi se na strane humaniste, i to — možemo reći isključivo — talijanske. Na žalost, nekoliko huma-

nista ostaju za nas samo imena. U toj obavještajnoj nesreći jedina je sreća što se glavnina tih imena odnosi na ono nepotkrijepljeno Marulićevo bavljenje u Padovi te tako taj nedostatak ne oštećuje bitno cjelinu našeg prikaza. I napokon, dva ili tri imena (uglavnom iz samoga popisa uz oporuku) ostaju — valjda iz tehničkih razloga — ili nevažna ili nepoznata. Ono što preostaje jest desetak velikana talijanskoga humanizma bez kojih (ili barem bez uvida u neka od njihovih djela i temeljnih stavova) nemoguć je bilo kakav potpuniji prikaz obrađivanoga razdoblja i očitavanoga intelektualnoga smjera u kojem je Marulić sudjelovao. I te ćemo osobne natuknice obraditi kronološki, dakako: samo s najnužnijim naznakama, jer je kod većine imena riječ i o najpoznatijim europskim humanistima uopće.

Dante Alighieri (1265—1321). Od ovoga giganta talijanske i svjetske književnosti (kao što već navedosmo) Marulić je preveo odlomak *Božanske komedije* na latinski. Dakle: svakako je bio upoznat s Danteovim djelom. Međutim, kako su humanisti bili većinom dvojezični (i kako je ta dvojezičnost bila, takoreći, u zraku) nama je ovdje osobito zanimljivo ono što je ondašnje teoretsko objašnjenje te pojave; naravno: tim zanimljivije jer i Marulić bijaše dvojezičan, te je, s jedne strane, prevodio s latinskog na hrvatski (radi puka), a s druge strane, s talijanskog i hrvatskog na latinski (radi učenjaka). Riječ je, naime, o tome da su humanisti istodobno njegovali i sveopći, latinski idiom i posebni, zavičajni izričaj. Dante je napisao djelo *De vulgari eloquentia libri duo* (1304), raspravu o izražajnosti narodnog jezika. On tu tvrdi kako se *lingua volgare* (talijanski jezik) u određenim — iako uskim okvirima — može isto tako lijepo upotrijebiti kao i nezamjenljivi latinski jezik. Dante tu umuje i o samom podrijetlu jezika te ga, naravno, tumači po Bibliji . . . Uz naravni pučki govor (*locutio vulgaris*), nastaje umjetnički govor (*locutio artificialis*), koji predstavlja viši stupanj izražajnosti. Idealan umjetnički jezik je klasičan latinski (stoga valjda i Marulić Danteove talijanske stihove pretače u latinski!), a talijanski bi se — s pomoću sustavne slovnice — trebao približiti takvome idealu (*volgare illustre*). Dante zagovara toskanski kao osnovu književnog jezika. *De vulgari eloquentia* je kapitalno djelo za uvođenje narodnog jezika — uz latinski — u književnost. Marulićevi razlozi za upotrebu pučkoga (hrvatskoga) jezika mjesto učenoga (latinskoga) na prvi su pogled čisto praktične naravi: on naprosto želi djelovati na šire čitateljstvo koje je vično jedino narodnome jeziku. Međutim, ispod te prividne nakane — kao što će pokazati umjetnost Marulićeva djela na hrvatskom jeziku — otkriva se mnogo ozbiljnija svrha: uvođenje narodnoga jezika kao jezika književnosti, kao književnog jezika.

Petrarca Francesco (1304—1374), latinski humanist i talijanski pjesnik. Marulić je i njega prevodio, pa je prema tomu i poznao njegovo djelo. Maruliću je Petrarca mogao biti barem trostruko zanimljiv: kao oživljavač stanine, kao promicatelj pučkoga jezika, kao čovjek donekle neobična životnoga puta (osobito ako se uzmu u obzir i

elementi legende). Stoga neće biti naodmet iznijeti i koji podatak više od Petrarčina *curriculum vitae*... Kao mladić i Petrarca se spremao za pravника; nakon očeve smrti on se — iz neimaštine — zareduje; bio je tajnik i ugodnik uglednih prelata; mnogo putuje, skuplja i prepisuje klasične rukopise; proučava rimsku povijest kako bi napisao latinski spjev *Africa*. Naglašeno je popašan na pjesničku slavu; zaljubljuje se u famoznu Lauru, a u međuvremenu ima dvoje vanbračne djece s nekom drugom, nepoznatom ženom. Godine 1341. bude u Rimu ovjenčan kao prvi pjesnik. Jednako na glasu i kao pjesnik i kao govornik, gost je kneževa i ambasador na kraljevskim dvorovima. Godine 1345. pronalazi Ciceronova pisma (*Epistulae ad familiares*). Godine 1348. Laura umire od kuge, a isto tako i mnogi njegovi prijatelji te pjesnik uranja u meditativne i religiozne vode... Petrarca je inače pun opreka — kao tipičan čovjek svojeg doba: u svojim djelima (Oda Italiji, Poslanice) šiba despote, ali uživa njihovo gostoprimstvo. Godine 1350. sprijateljuje se s Boccacciom... Autor je mnogih pisama i političkih poslanica, koje ubrzo postaju uzor talijanskoga dvorskog i službenog stila. Njegov je interes raznovrstan i enciklopedički (zahvaća područja od političkog do metafizičkog); polemizira s averroistima, koje smatra neprijateljima i kršćanske religije i istinske kulture. Godine 1374. ukućani ga nalaze mrtva među knjigama, koje su ipak bile najviša i posljednja strast njegova života... Po nekim prosuditeljima Petrarca je čak značajniji kao utemeljitelj humanizma negoli kao veliki talijanski pjesnik. Primjerom svojeg rada on budi i promiče interes za antiku: skuplja knjige za knjižnice, sabire stare novce, zagovara čuvanje antičkih spomenika, uspoređuje i prepisuje rukopise. On je prvi u srednjem vijeku koji grčke i latinske stare auktore doživljava kao žive ljude. Ideal mu je takav učitelj humanistike koji će neprestance poučavati sebe kako bi mogao poučavati druge u ljepoti, istini, dobroti. Cijenio je sve što pridonosi oblikovanju slobodne, časne, radine osobe. Antički auktori, Biblija i crkveni oci — njemu su zajednička riznica znanja i pouka. Kao ortodoksan katolik, on kršćanski model ne zamjenjuje poganskim. Njemu je najviši ideal kultura (upravo kao nekoć Ovidiju): nije prihvatio pravničku karijeru, kao ni visoke položaje u crkvi, kako bi se mogao slobodno posvetiti »auto-kultiviranju«. Vjeran pristaša Augustina (*De contemptu Mundi*), Petrarca iznad svega zagovara iskrenost srca. Ali njegovi biografi tvrde da je bio veliki egotist koji nije podnosio nikakva prigovora, pa ma kako on bio i opravdan; duhovni tiranin koji od prijatelja pravi vazale. U njemu je inače bilo toliko toga što obično ne ide skladno zajedno: pisao je grube satire protiv žena, živio s putenom priložnicom i viteški veličao ljubav s andeoskom nedostižnicom. Petrarca je iznad svega literat, artist. Pa i kad je filozof, historik, retor — uvijek je više umjetnik nego mislilac. Sa svojim latinskim djelima imao je goleme ambicije, ali ne i jednako veliki uspjeh. *Africa* nije veliko djelo; poslanice, pohvale i pjesme pisane su glatkom latinštinom, ali bez čistoće i čvrstoće izraza. Stručna kritika (koja se posebice bavila njegovim latin-

skim djelima) kaže kako je u njega premalo Cicerona, a odviše slabijega Seneka i uznesenoga Augustina, kako njegova latinština odviše duguje srednjovjekovnoj. (Naravno, glavnina njegove slave ide talijanskome dijelu njegova djela, veličanstvenim *Rime in Vita e Morte di Madonna Laura*, ali o tome ovdje nije riječ.) Neka od Petrarkinih latinskih djela mogu za naš slučaj biti od posebne važnosti, kao *De otio religiosorum* (o prednostima samostanskoga života) i *De sui ipsius et Multorum Ignorantia* (što je sarkastička polemika s averroistima). Najšire i najblaže uzeto, Petrarca je kao latinski pisac mogao pružiti Maruliću korisnih poticaja.

Boccaccio Giovanni (1313—1375), latinski humanist i talijanski književnik. Nezakonito djete, u mladosti pomoćnik trgovca; osim talijanskoga i latinskoga jezika poznao je i francuski. U početku gubi godine učeći pravo, dok ga privlači književnost. Živi nekoliko godina na dvoru u Napulju. Vodi ljubav s Marijom, kćerkom kralja Roberta, udatom ženom (ukoliko i to nije samo beletristika). Boccaccio je autor nenadmašnih talijanskih novela, ali i latinskih tekstova u stihu i prozi, što je inače manje poznato i o čemu se obično malo govori. Uz to je i on prepisivao stare grčke i latinske tekstove. Tako je i ovaj otac talijanske proze bio latinski humanist, kao što — između ostalog — pokazuju i djela: *De genealogia deorum*, *De casibus virorum et feminarum illustrium*, *De claris mulieribus*.

Aretino, Leonardo (zapravo *Bruni Leonardo*; 1370—1444), talijanski humanist. Bio apostolski tajnik, djelovao u Firenci. Znalac grčkog, objavljivač klasičnih spisa, latinski pisac, istaknut historik. Prevedio na latinski Demostena, Plutarha, Platona i Aristotela. Posebno mjesto zauzimaju njegove *Poslanice* (poznate i Maruliću — *Epistolae Leonardi Aretini*), gdje su iznesene njegove osobne veze s najistaknutijim humanistima toga doba. U filozofiji je eklektik, sa snažnim primjesama aristotelizma (od njegovih filozofsko-oratorskih spisa Marulić je imao *Isagogium*). Kao historik napisao je na latinskom povijest Firence — *Historiae Florentini populi*.

Barbaro, Francesco (*Franciscus Barbarus*; 1395—1454), talijanski humanist. Venecijanac, prevodilac s grčkoga. Djelce *De re uxoria* (poznato i Maruliću*) posvećeno je Lorenzu di Giovanni de'Medici; tu se iznose praktički savjeti o ženidbi i braku, izvučeni iz djela antičkih pisaca, ali ima iskustvenih podataka i iz života suvremenoga venecijanskoga društva. Barbarus je inače djelovao kao političar i diplomat u Rimu, Firenci, Ferrari, Veroni.

Lorenzo Valla (1406—1457), talijanski humanist. Jedan od prvaka rane renesanse. Boravio je za kratko vrijeme na mnogim učilištima i sveučilištima kao nadaren predavač-humanist. Proslavio se dijalogom *De voluptate* i raspravom *De elegantia linguae latinae*. U prvom djelu zagovara čovjekove prirodne, osjetilne apetite. U drugom

* Vjerojatno još u rukopisu jer se prvo latinsko izdanje pojavljuje tek 1639.

djelu (*Elegancije* . . ., koje je i Marulić posjedovao) Valla kritički ispituje slovnička pravila, stil i retoriku latinskoga jezika. Zauzima se za izraz koji se temelji na analizi i indukciji. Inače bijaše elegantan latinist, oštar kritik i otrovan polemik. Poznati su njegovi oštri napadaji na slabosti ondašnje crkve. Rugao se latinštini vulgate i napadao je Augustina kao heretika. Unatoč svemu tome (ili upravo zbog toga) papa Nikola V. poziva Vallu iz Napulja u Rim, gdje ovaj ubrzo postaje apostolski tajnik. U Rimu Valla otvara školu govorništa i prevodi Tukidida na latinski. Preosjetljiv, tašt, svadljiv, Valla je neprestano i žarko polemizirao. Svađao se s Faziom, Trapezuntiosom i s Poggiom. Pri tome je obično bivao zagrižljiv, bezobziran, drzak, otrovan i bezobrazan. Posebno zanimljiva mogu biti njegova djela *De libero arbitrio* i *Dialecticarum disputationum libri III*. Govoreći o najvišem dobru Valla suprotstavlja Epikura Aristotelu iz Nikomahove etike: »Summum bonum est voluptas; omnis voluptas bona est.« Po njemu se ljudski čini imaju upravljati prema korisnosti, a ne prema žrtvi, te on odbacuje općenito hvaljene vrline (odvažnost, rodoljublje, slavloljublje i kontemplaciju). Pa ipak, na kraju se sve to utapa u elementima kršćanske metafizike, s pohvalom raja i nebeske nagrade. U svakom slučaju Valla je jedan od onih humanista koje je Marulić mogao poznavati i bolje, ali (osim ogleđa o latinštini) — kao što već rekosmo — malo mu je što moglo biti blisko, što se tiče pojedinih ideja i stavova.

Poggio Bracciolini (1380—1459), talijanski humanist. Revnostaan proučavatelj latinskoga i grčkoga jezika, prepisivač i sakupljač starih rukopisa. Pedeset godina radi kao tajnik rimske kurije. Poggio je tvrdokoran svjetovnjak, čovjek bez interesa za crkvene stvari (iako je radio u samome središtu crkvene uprave), literat fanatički zaljubljen u antiku. Njemu je jednako besmisleno baviti se crkvenim raspravama kao i ratovima kad bi se čovjek trebao i mogao baviti proučavanjem znanosti i stjecanjem znanja. Značajan govornik, nadgrobničar, polemik, prevodilac s grčkoga i historik — Poggio je najzanimljiviji kao pisac šaljivih priča na latinskome jeziku (koje je i Marulić imao u svojoj knjižnici). Poggiove *Facetiae* su šaljive priče, začinjene jednostavnim jezikom bez dlake, živahne i bockave, s nepoštednom satirama na život u samostanima, na život svećenstva uopće. Knjiga je stekla brojne čitaoce, ali je doživjela i oštre napadaje službenih crkvenih krugova, a kritizirao ju je i L. Valla . . . Napomenimo još jednom, — usporedbe radi — kako i Marulić šiba nećudoredan život crkvenjaka, dakako: posve u duhu i vrlo duge i vrlo časne tradicije . . .

Acciarini Tideo (*Acciarinus Tydeus*; 1423—1490?), talijanski humanist. Djelovao u Dalmaciji. U Splitu bio *magister humanitatis* u školi koju je pohađao Marulić. Navodno su u tom istom učilištu bili nastavnici i Colla Firmiani i Jerolim Jenisius Picentinus . . . Acciarini je kasnije bio nastavnik i u Dubrovniku . . . Umro je vjerojatno u Španjolskoj. Od njega je Marulić zacijelo dobio solidno osnovno znanje iz latinskoga jezika, kulture i književnosti i njemu je posvetio jednu od

prvih svojih mladenačkih pjesama. Važno je istaknuti da je Marulić već u početku imao za učitelja čovjeka koji je — kao lutajući nastavnik bio upućen u maticu europskoga humanizma.

Pomponije Let (*Pomponius Laetus*; 1428—1497), talijanski humanist. Boravio na Siciliji, u Veneciji i u Rimu. Slušao predavanja Lorenza Valle. Sam je predavao o antici, kršćanskoj povijesti i arheologiji; kako se to društvo slušača nazvalo akademijom, Pomponije je njezin priznati *princeps*. Umiješan u političke intrige oko pape Pavla II, biva osuđen zbog navodne sodomije. Odležao je neko vrijeme u zloglasnoj tvrđavi Sant'Angelo. Kasnije je putovao u Rusiju i u Njemačku. Pred kraj života predaje filozofiju u Rimu. Poznat je po golemoj ljubavi prema antici i po širokoj erudiciji. Komentirao je i prerađivao Vergilija i Priscijana. Ali njegovo veliko znanje poprilično je kaotično. Njegov je izraz često zamagljen, pa ipak je snažno utjecao na suvremenike kao buditelj humanističkih raspoloženja i širitelj ljubavi prema antičkim studijama. (Maruliću je Pomponije poznat — *Pomponii Leti citaras*.)

Sabellicus (pravo ime *Marcantonio Coeci*; 1436—1506), talijanski humanist. Pripadao krugu Pomponija Leta. Predavao retoriku u Udinama i Veneciji. Cijenjen kao historik. Značajnija djela: *Rerum Venetarum ab urbe condita...*, *Enneades sive rapsodiae historiarum* (opća povijest). Marulić je u knjižnici posjedovao jednu njegovu povijesnu knjigu — *Sabellicus ab orbe condito*.

Sannazaro Jacopo (1458—1530), talijanski renesansni pisac, pjesnik i dvorjanin. Slavan po talijanskom djelu *Arcadia*, u renesansi je bio još slaviji po latinskome spjehu *De partu Virginis*, po kojem bijaše stekao naziv »kršćanski Vergilije«. Spjev je napisan u heksametri-ma. Djelo slavi misterij Kristova rođenja. Na početku spjeva pjesnik zaziva u pomoć svete nebesnike i antičke nimfe (što je očigledan primjer onoga već tradicionalnoga stapanja kršćanskoga i antičkoga). U osnovi spjeva je legenda o Kristu kakvu donose evanđelja. U razradbi djela vidljiv je Vergilijev utjecaj. Autorova nakana je *pjesnički uresiti evanđelje* (slično najavljuje i Marulić kada kani uresiti i nakititi biblijsku priču o Juditi... samo dok je *Judita* objavljena 1521, *De partu Virginis* je tek 1526, te se ovdje ne spominje zbog utjecaja, nego zbog usporedbe ili naznake sličnoga uzora i izvora: *Biblija* i *Eneida*). I Sannazaro, uz to, opjevava polaznu legendu po pravilima epičara (kao i Marulić po pravilima starih pjesnika)... Sannazaro nije uspio dati skladnu sintezu poganskog i kršćanskog te mu jedno strši iz drugoga.

Ariosto Lodovico (1474—1533), talijanski pjesnik. U početku uči za pravnika, zatim studira klasike. Ubrzo svraća pozornost kao dobar pjesnik i diplomat. Tri godine bio je guverner jedne provincije u Apeninima. Iako bijaše priznat pjesnik, živio je siromašno. Nije bio postojane naravi: nije se htio vezati ni crkvom kao svećenik, ni brakom kao supružnik, iako se pod kraj života oženio udovicom, a ostavio je iza sebe dvoje vanbračne djece. Pisao je latinske pjesme (koje nisu

osobito uspjele) i latinske komedije (po uzoru na Plauta i Terencija) koje se — po riječima čistunaca — odlikuju »šokantnom nemoralnošću«. Njegovo najvažnije djelo je, naravno, na talijanskom jeziku — spjev *Orlando Furioso*. Ako ni zbog čega drugoga, Ariosto nam ovdje dobro dolazi (poput Dantea, Petrarke, Boccaccia) kao primjer pisca koji piše i učenim latinskim i pučkim jezikom, upravo kao i naš Marulić, postavši slaviji po djelima na drugom nego na prvom jeziku, barem u očima potomstva.

Bembo Pietro (1470—1547), talijanski humanist. Pjesnik i kardinal. Tipičan književni čistunac, dosljedan sljedbenik klasika, majstor ciceronske fraze. Pisao je pjesme, dijaloge, eseje, povijest Venecije i raspravu o talijanskoj prozi. Kao humanist uporan je sakupljač starih rukopisa, a kao Petrarčin sljedbenik, Bembo je pravi vještak latinske dikcije. U raspravi *Prose della volgar lingua* zastupa humanističku koncepciju i načelo imitacije, dajući pri tome i temelje talijanske gramatike i stilistike. Oduševljeni latinist, Bembo je i jedan od začetnih kovača talijanskog jezika, čovjek koji je svojim djelom pridonio potiskivanju latinskoga i širenju talijanskoga kao književnoga jezika, u čemu ima — istina šire — veze i s učinkom Marulićeva djela . . .

Od ostalih imena koja se odnose na antičke ili srednjovjekovne pisce (a u zbiljskoj su ili mogućoj vezi s Marulićem) spomenut ćemo još ova:

Opianos (II. st.), grčki pjesnik iz Kilikije, pisac poučnog spjeva o ribolovu (*Halioutika*). Pripisuje mu se i spjev o lovu (*Kynegetika*), kojemu je auktor netko drugi. Latinski prijevod *Halioutike* izašao je 1478.

Fenestella (49—21), rimski povjesničar, pisac djela *De sacerdotiis et magistratibus*.

Vegetius (Flavius V. Renatus), rimski pisac, živio u IV. st. Auktor jednoga djela o umijeću ratovanja (*Rei militaris instituta*) i jednoga s područja medicine-veterine — *Mulomedicina*. Prva mu je knjiga izdana 1473.

Hyginus (Gaius Julius H.), od 64. pr. Kr. do 17. p. Krista. Upravitelj Palatinske knjižnice, pisac različitih gospodarskih, jezikoslovnih i povijesnih djela, od kojih su sačuvani samo odlomci. Pripisivalo mu se i značajno djelo o astronomiji — *Astronomica* (I. iz. 1475).

Nonius Marcellus, latinski jezikoslovac iz IV. st. poslije Kr. Djelo mu je značajno zbog brojnih navoda iz starije rimske književnosti. Za naš slučaj zanimljivo je djelo *De proprietate sermonis* (prvi put tiskano 1470).

Maffeo Vegio (1406—58), humanist, pjesnik i moralist. Djela: *Poemata et epigrammata* (1521), *Dialogus . . . cui nomen Philalethes* (1515).

Marinus Scodrensis (Becichemus), 1468—1526.

Tortelli Giovanni (1400—66) — *De orthographia* (prvo izd. 1471).

Nifo Agostino, autor djela *De pulchro liber* (1531).

Battista di Ferrara (Panaetius), živio u drugoj polovici XV. st. Karličanin. Djelo: *Sermones varii*.

Guarino Veronese (1374—1460), talijanski humanist. Učio kod Križolara u Carigradu. Djelovao kao učitelj u različitim talijanskim gradovima. Auktor gramatika, rječnika i poslanica. Izdavač i prevodilac grčkih klasika na latinski. Učitelj Jana Pannoniusa (J. Pannonius, Sylva Panegyrica ad Guarinum praeceptorem suum, Beč 1912, Bologna 1513, Basel 1518). Djela: *Vocabularius Breviloquens* (1478), *Grammaticae institutiones* (1487).

Robertus Liciensis (Roberto da Lecce) O. M. — vjerojatno auktor djela *Sermones festivi fratris Roberti*.

Omnibonus Leonicensis Vicentinus (XV. st.).

Ad 4. Posljednja (četvrta) skupina imena zahvaća desetak domaćih, hrvatskih latinista, humanista, s kojima je Marulić bio manje-više povezan. Na žalost — kao što već dva-tri puta istaknuso — njima se možemo tek vrlo malo pozabaviti. Prvo, osim o dvojici ili trojici od njih, o njima malo što pobliže znamo; drugo, kad bismo o njima i više znali, ne bismo imali mnogo više razloga da se njima posebnije bavimo (ovdje gdje tragamo za mogućim utjecajima i posudbama), jer je — sudeći po svemu — Marulić mogao uzeti mnogo manje od njih negoli oni od njega, i jer je toliko bjelodano da, ako je Marulić štogod uzimao, onda to može biti samo od antičkih, ranokršćanskih ili od talijanskih humanističkih pisaca. Zapravo, ovdje i nije cilj odrediti točno utjecaje i posudbe koliko katalogizirati sva ona glavna imena koja bi mogla pomoći pri što potpunijem ocrtavanju Marulićeva idejnog profila . . . A tu nam je svaki podatak o svakom imenu dobro došao, pa i ono malo što smo uspjeli doznati o nekima od pobrojanih našinaca. U tom smislu možemo spomenuti i Božićevića i Nigera, koje — uostalom — spominje i gotovo svaki drugi istraživač Marulićeva djela i doba. Vjerujem da će nam i ta dva primjera (imena o kojima se ipak nešto zna) pokazati kako nam nije velike koristi — barem pri ovakvoj vrsti katalogiziranja — posebnije se zadržavati na imenima ove skupine.

Božićević-Natalis, Franjo (umro oko 1525), splitski humanist. Učenic, prijatelj i životopisac Marka Marulića. I sam je pjesnikovao i na latinskome i na hrvatskome. Božićević je jedan od desetak hrvatskih humanista koji su na ovaj ili onaj način vezani s Marulićem. Ti pisci, kao što je već rečeno, kao mogući utjecatelji nisu ni izbliza onoliko važni kao istaknuti i isticani inozemci, iako i oni na svoj način određuju širu piščevu duhovnu pozadinu. Jedva da ovdje treba nešto više reći o *Tomu Nigeru* (1450—1531?), biskupu i humanisti, istaknutom političaru svojega doba, Marulićevu prijatelju, nacionalno i slavenski orijentiranu intelektualcu, auktoru latinske poslanice Maruliću . . .

Svi su ti naši humanisti mogli biti ljudi velika duha, ali su (na žalost) bili toliko zabavljeni političkim problemima — jedne male zemlje između velikih sila Istoka i Zapada — da su malo mogli sustavno razvijati velezamislili ili veledjela (koji bi mogli utjecati na Marulića). Marulić je s njima, naravno, bio u vezi i ta je veza, vjerojatno, ostavila traga, ali je taj trag, s onim što raspolazemo — teško i *locirati* i *specifi-*

cirati. Desetina naših vještih latinista dokazuje kako Marulić nije bio usamljena pojava, ali je po veličini dometa i po snazi izraza — izdvojena. Istina, i Marulićev popis knjiga pokazuje da je čitao i našince. Isto je tako istina, dakle, da je bio nužno vezan (kao što će to I. Slamnig reći) i za domaći humanistički krug. Ali, tražimo li polaznu obrazovnu osnovicu, sveobuhvatne intelektualne odredbenice, onda ćemo morati priznati kako je neusporedivo više toga moralo potjecati od grčko-rimskih, ranokršćanskih, teoloških pisaca i talijanskih humanista nego od bilo koga od naših (sve kad bismo o ovima posljednjima i znali mnogo više nego što znamo). Stoga bi uz takvu ogradbnu trebalo shvatiti i slijedeću, inače umjesnu, tvrdnju:

»Imao je bogatu knjižnicu, ne baš precizan popis knjiga sačuvao se, ima tu i svjetovnih renesansnih knjiga, a ima i knjiga dalmatinskih latinskih pisaca, Trogiranina Mateja Andreisa, rapskoga arhidakona Nimire i Dubrovčanina Jakova Bone-Bunića, pa prema tome naš pjesnik nije bio kulturno vezan samo uz talijanske humaniste i grad Veneciju.« (Ivan Slamnig, Marko Marulić... Pet stoljeća hrvatske književnosti, Predgovor, str. 8, Zagreb 1970.)

Prema onome koliko je ovdje posvećeno pozornosti latinskim utjecajima i latinskom dijelu Marulićeva djela mogao bi se steći dojam: ili da auctor daje prednost latinskome dijelu opusa nad hrvatskim ili pak da jedan dio bitno razlučuje od drugoga. Ali takvo što može se samo činiti; to može biti posljedica takve razradbe gradiva i same pretežnosti jednih podataka nad drugima. U biti, posrijedi su samo dva jezična i motivska aspekta jedne književne cjeline. Stoga sam sklon u cijelosti prihvatiti ovu izjavu:

»Opus na latinskom opsežitiji je od onog na hrvatskom jeziku. Ako mu je prvi donio golem uspjeh, drugi je za nas daleko važniji, jer su njime postavljeni temelji hrvatske literature. No, pri sagledavanju njegova književnog profila bilo bi pogrešno ta dva opusa odvajati ili pak neki od njih isključiti, budući da su oni i po inspiraciji, intencionalnosti, motivici i po drugim značajkama međusobno vezani i veoma srodni.« (Mirko Tomasović u *Plavca nova*, Marko Marulić, Split 1971, str. 20.)

IV.

Razdijelivši sva imena koja se izravno ili posredno vezuju za Marka Marulića u četiri priručne skupine, što smo zapravo učinili? Uputili smo na četiri moguća izvorišta veza, poticaja, utjecaja. To su isto toliko četiri kulturna sloja koliko i četiri kulturna kruga. Među njima je, istina, više vertikalne negoli horizontalne razlike. Vertikalna, naime vremenska, razlika bjelodana je kao odnos, na primjer, antičkog utjecajnog kruga i hrvatskih humanista, ili pak nosilaca patristike i talijanskih humanista, ali je međuodnosna razlika mnogo manje jasna kad su posrijedi mistički latinski pisci i talijanski humanisti, koje ne razdvaja

toliko vrijeme koliko ih spaja zajednička tematika, osnova, duh, ton. Pa ipak, granice su u oba aspekta poprilično odredive i vidljive. Stoga mi svim skupinama i nismo svratili jednaku pozornost. Zapravo se nismo uopće zadržavali na klasičnim helenskim i rimskim auktorima, iako su ocjenjivači i prikazivači Marulićeva opusa toliko puta spominjali i Homera, i Vergilija, i Aristotela i Cicerona. Kao što smo već pokušali objasniti, nismo to učinili iz dva razloga: prvo, odlomci iz djela tih i sličnih pisaca predstavljaju u srednjem vijeku školske osnove opće humanističke naobrazbe (toliko razjašnjavane i razrađivane, da su obavijesti o tome postale već opća mjesta), i drugo, nema uhvatljivijih dokaza da su oni izravnije utjecali na konačnu izgradnju Marulićeva svjetonazora i djela. Ali, ako smo tako preskočili preko antičkih imena — koja su ipak pretpostavno pružila oblikovne elemente piščeva svijeta — zadržali smo se više na nosiocima kršćanske duhovne baštine od rane patristike do Marulićeva doba. Za to smo imali jačih razloga. Marulić se najviše kretao i napajao upravo u tome krugu: od katekizma do teologije. Većina tih imena i naslova i posebnije su uključena u struju njegovih misli i u tkivo njegovih knjiga. Tu se s pravom govori i o izravno posuđenim idejama, i o zajedničkoj tehnici izraza, i o istoj motivici i o manje-više utvrdljivoj obliku ugledanja, posuđivanja, povođenja i čak (potvrđenog) prevođenja. Marulić je, naime, toliko ovisan o Bibliji (te od njezinih tumačitelja i popularizatora: od prvih kršćanskih apologeta do kasne srednjovjekovne askeze), da je naše prebacivanje težiša na crkvene i teološke pisce i posve razumljivo i opravdano. Čak i ovlašan pregled njihovih života, letimičan popis djela i kratak opis najglavnijih ideja otkriva veliku srodnost i sličnost između većine njih i Marulića. On je mogao biti vrlo dobro upućen i u helensku i u rimsku klasiku, i u renesansne latinske i u talijanske pisce (a o svemu tome ima zaista i stvarnih dokaza), ali je on i po izboru i po zajedničtvu pisac naglašeno kršćanske lektire; uostalom: isto toliko takav kao stvaralac koliko i kao čitalac. Glavna njegova hrana i glavni njegov primos (barem po osobnoj nakan) nalaze se u trokutu *Biblija — patristika — kršćanska humanistika*.

Uzevši u obzir knjige koje je posjedovao i one koje je sam napisao, lako izlučujemo registar duhovnih zasada koje je — naravno — dijelio s ostalim nosiocima tadašnje kršćanske kulture u mediteranskom krugu, ali i s onima na Sjeveru Europe, o čemu svjedoči i popularnost njegovih djela u zemljama kao što su Nizozemska ili Njemačka. Samo, zbog svega navedenog ne bismo smjeli smatrati Marulića nekim veleuvoznikom latinskoga kršćanstva u naše kulturne prilike. Marulić je tu mnogo manje novator nego što bi se sprva moglo činiti. Ako se on oslanjao na antičku klasiku ili na latinsko srednjovjekovlje, morao se naslanjati i na nabožnu književnost ili pismenost kakve je na hrvatskom području bilo i prije njega, kako na latinskom tako i na hrvatskom jeziku.

Sve što smo do sada nabrojili i iz toga izvukli (s tih sotinjak antičkih i srednjovjekovnih pisaca) najvjerojatnije i jest ona tražena najšira motivska i idejna osnovica na kojoj se oblikovao ili se mogao oblikovati

piščev svjetonazor. Ostaje nam poblizje odrediti neke značajke samoga piščeva djela. Susrećemo označnice kao *mistik*, *moralist*, *pragmatik*. Pogledajmo što bi svaka od njih mogla značiti u našem slučaju.

W. Eisengrein kaže za Marulića »fidei propugnator accerimus, princeps suae aetatis philosophus, poeta gravis et ingeniosus, sacrarum litterarum scientia nemini secundus« (najžešći branitelj vjere, prvi mislilac svojega doba, ozbiljan i umjetljiv pjesnik, čovjek koji ni za kim ne zaostaje u poznavanju svetih spisa). Od ta četiri pobrojana svojstva tri se izravno odnose na religiozno-teološko područje, a analiza Marulićeva djela pokazuje da je i kao pjesnik — »ozbiljan i umjetljiv« — izrazito teološke usmjerenosti.

Marulić nije morao studirati u Padovi, da bi došao u dodir sa skolastičkim aristotelizmom ili s averroizmom. Bilo je i drugačijih načina utjecanja. Filozofsko-skolastičko-teološka problematika bila je, također, svuda u okolnome zraku, a izbija i iz Marulićevih hrvatskih i latinskih radova, i u stihu i u prozi . . . Jedna od bitnih namjera skolastike bijaše da se crkvi kao ustanovi sačuvaju nepoljuljane temeljne dogme, ali u svemu tome miješali su se raznoliki interesi i sukobljavali oprečni stavovi. Stoga se i moglo dogoditi da su aristotelovca i panteistu Averroesa (kojemu je duša jedna, Bog je svijet) osuđivali dominikanski teolozi, a branili franjevački. U tome međusobnom sukobljavanju škola, struja, smjerova, u usitnjenom raščlanjivanju pojmovlja *skolastika* se toliko zamrsila i zamaglila (natezana neprestance negdje između Platona i Aristotela, a na neminovnoj podlozi biblijskoga otkrivenja), da joj se posve naravno morala suprotstaviti *mistika*. O mistici se može reći mnogo toga, ali je za nju najvažnije to što uklanja skolastička umovanja kao posrednika između vjernika i Boga, te se vjernik obraća Bogu izravno — srcem i vjerom kao jezgrenom porukom Biblije. Najvažnija imena za srednjovjekovnu mistiku svakako su Bernard od Clairvauxa, Toma Kempenski i Eckhart (o kojima smo podrobnije već govorili). Njihova teologija odbacuje skolastičku racionalističku aparaturu, i služi se — prije svega — popularnim pripovijedanjem i propovijedanjem. U samoj srži mistike osniva se izravna propedeutička nakana: otkloniti sve one intelektualne i intelektualističke zapreke (koje je izgradila i namrla skolastika) koje stoje između svijeta vjernika i Boga (naime, njegova namjesništva i zastupništva na zemlji, crkve i svećenstva, shvaćenih u duhu izvornog Kristova nauka). Marulić je vjerojatno imao i osobnih nagnuća k mistici, ali mu je ona odgovarala i iz praktičnih razloga. On desetljeća i desetljeća djeluje kao mistik — *moralizator*, kao popularizator kršćanske doktrine. Temeljna knjiga takva duhovnog nauka jest svakako *Imitatio Christi* Tome Kempenskog (koju je Marulić preveo na hrvatski) i koja mu je bila vodič u populariziranju mističke pobožnosti. Dakako: *Marulić nije korjenit mistik*. Njegovo geslo nije »da duša treba umrijeti za ovaj svijet i sasvim se predati božanskoj ljubavi«. On je nedvojbeno učenik Jeronima, Bonaventure i Bernarda (upornih zagovornika samostanske askeze), ali on sam nije asket-isposnik (ili barem mi nemamo o tome nikakvih provjerljivih podataka), niti tako propovijeda.

Skolastika je nastojala *racionalizirati* crkvenu dogmu, preoblikovati crkveni nauk u znanstveni sustav; mistika je nastojala *emocionalizirati* i *popularizirati* tu istu doktrinu. Marulića ne zanimaju skolastičke finese; ne priznaje ni nauk o dvostrukoj istini (*secundum rationem vs. secundum fidem*). Međutim, on se ne odaje ni egzaltaciji, ni emocionalizmu mistike. Njega zanima i zaokuplja praktičnija strana: *populariziranje* kršćanskih vrline. Iako je, dakle, mogao od mistika učiti (jer mu bijahu bliži od skolastika), *Marulić nije mistik, nego je moralist*.

»Iz svih tih djela ne govori mistik, kako se je katkad mislilo, već praktični moralist; u središtu Marulićeva mišljenja nije vjera kao doživljavanje i unutarnja drama, nego kao statična disciplina utemeljena na crkvenim autoritetima. S više primjera i anegdoticnosti i s manje prodirne i unutarnjim osobnim iskustvom podcrtane srdačne topline nego Toma iz Kempena, nastojao je Marulić ipak neposredno i bez filozofskih razglabanja djelovati na pobožnu čud čitalaca kao i taj slavni pisac . . .« (Mihovil Kombol, *Povijest hrvatske književnosti* do narodnog preporoda, II izdanje, 1961 Zagreb, Matica hrvatska, str. 84)

Uostalom, Marulić i sâm (u peroraciji za solinske natpise) iznosi izričito kršćansku moralnu pouku, u smislu jedinoga pravog Boga i jedinoga pravog spasa u znaku »neprocjenjive i neizrecive slave u carstvu nebeskom«:

»Nulla tamen gloriosior est victoria, quam se ipsum vincere, et affectibus imperare, et non ea, quae corporis voluptas suggerit, facere, sed quod lex praecipit divina, illud meditari, illud exequi volle, ad illud perficiendum tota animi affectione niti atque contendere. Eos enim, qui sic agunt, non terrena manet remuneratio, sed coelestis, non laus in marmore incidenda vel in chartis describenda, sed illa inaestimabilis atque ineffabilis gloria in coelesti regno perpetuo permansura, Divinaeque destinationis immobilitate stabilienda, neque minuenda unquam neque finienda. Non hanc acceperunt veteres Romani, non Carthaginenses, non Macedones, non Athenienses, non Thebani, non Lacones, non aliae nationes, quae diu multumque dominatae sunt. Quoniam quos vera latuit religio, veri boni mercede indigni fuere. Solis itaque in Christum credentibus et unum Deum pié sanctéque colentibus ea impenditur.« (Ni jedna pobjeda nije tako slavna kao sama sebe pobijediti i čuvstvima zapovijedati, i ne činiti ono što traži tjelesna požuda, nego činiti ono što nalaze božanski zakon; o tome razmišljati, to htjeti nasljedovati, i svim se osjećajem duše trsiti i boriti da se to postigne. One koji tako postupaju ne čeka zemaljska nagrada, nego nebeska; ne ona hvala koju treba u mramoru urezivati ili na papiru ispisivati, nego ona neprocjenjiva i neizreciva slava što će u kraljevstvu nebeskom vječno trajati, održavana postojanošću božanske namisli, slava koja se nikada ne smanjuje i kojoj kraja nema. Nju ne stekoše drevni Rimljani, ni Kartažani, ni Macedonci, ni Atenjani, ni Tebanci, ni Lakonjani, ni drugi narodi koji su mnogo i dugo gospodovali. I jerbo im bijaše skrivena istinska vjera, bijahu nedostojni nagrade istinskoga dobra. Stoga ona očekuje samo

one koji u Krista vjeruju, te pobožno i sveto štiju jedinoga Boga... Citat iz *Peroratio*, O Maruliću [priređio M. Šrepel], Rad JAZU, knjiga 146, Zagreb 1901).

Marulića je moglo zahvatiti renesansno gibanje, ali se renesansa njega nije primila. On ne samo što nije renesansni pisac, nego je prije *antirenesansni*: tipičan srednjovjekovnik i po duhu i po izrazu. Ako njegovo kršćanstvo nije skolastički doktrinarno i nije mistički egzaltirano, zato je pragmatičko i utilitarističko. Otuda možda ima smisla govoriti o *konzervativnom* i *progresivnom*. Ako riječi konzervativan i progresivan mogu nešto značiti u kontekstu petnaestoga i šesnaestoga stoljeća, Marulić je *konzervativan*: bliži je duhu srednjovjekovlja koje je na izmaku (tvrdokorna obrana samostanstva, isključiva nadređenost biblijske tradicije svemu antičkom, nepopustljiva podređenost tjelesnoga duhovnome) negoli duhu renesanse, koja će trijumfirati. Otuda i nekoliko stoljeća njegove popularnosti (kao vjerskoga latinskoga pisca, kojega podupiru krugovi koji se tvrdokorno odupiru novom duhovnom smjeru). Istina, i to novo je počinjalo kao sinteza kršćanskoga i antičkoga, ali je u njoj bivalo sve više antičkoga, a sve manje kršćanskoga, da bi konačno — u najizrazitijim nosiocima renesanse — obnovljeni ideali poganske antike likovali nad askezom i mistikom srednjeg vijeka. Dakako, pri svemu tome ne smije se zaboraviti gdje je Marulić živio i što je sve moglo djelovati na njega. On nije bio u položaju neuznemiravanoga mislioca koji se — osiguran na svim stranama — može potpuno predati svojoj meditaciji. Mnogo će istine stoga biti u tome kad se ovako opravdava pragmatička strana Marulićeve doktrine:

»Ne zaboravimo da je stvarno slušao rzanje turskih konja pod zidinama Splita, a da s druge strane nikada nije bilo kakve značajnije pomoći. I što je njemu u takvoj situaciji mogla biti rasprava za i protiv averoizma? On nije bio ni mistik ni racionalist pa čak ni etičar u onom smislu kako je to mislila Ks. Atanasijević ili I. Sekulić. On je govorio s evropske periferije u smrtnom strahu pred Turcima, iz perspektive jedne male zemlje koja je bila osuđena da stoljećima opstoji kao 'antemurale'. A taj je Evropi toliko potrebni 'antemurale' već pucao i Marulić je još uvijek vjerovao da će netko u toj Evropi, u tom Rimu primijetiti da on puca. Bilo je to hvatanje za slamku, ali ni ta se slamka nije smjela ispustiti, ona je negdje u dubini svijesti rasla u gredu spasa. Zato je Marulić i bio dosljedan. Otuda i njegova konzervativnost koja mu je u posttridentsko vrijeme i donijela toliku popularnost u Evropi. Na toj maloj krpici naše zemlje koju još nisu bila pregazila turska kopita, to i nije bila konzervativnost, nego u pravom smislu neprekidna misao u budnosti i pripravnosti i vjera u sile koje nisu od ovoga svijeta. Jer, drugo nije ni postojalo. Marulić je to vidio, a nije se htio ni mogao miriti. Radilo se prije svega o goloj egzistenciji njegova užeg i šireg zavičaja. Polazeći sa tog, u takvim prilikama jedino mogućega, utilitarističkog stanovišta, Marulić je u etici tražio uporište opstojanja, njemu je ona omogućavala nadu.« (Marin Franičević, *Čakavski pjesnici renesanse*, str. 68—69, Matice hrvatska, Zagreb 1969).

Jer, ne bi nikako bilo uputno smetnuti s uma da pisac koliko god bio snažan i upućen duh, on je ipak uvjetovan (ako već ne i određen), pa i ograničavan svojom okolinom. Većina prosuditelja Marulićeva djela jasno uviđa i točno ocjenjuje kako su naše povijesne, političke, društvene, kulturne prilike u pjesnikovo doba bile takve da se u tom dijelu Dalmacije renesansa nije mogla dublje ukorijeniti (kao što se nije mogla ni Marulića dublje dojmiti). Strujanje novih, preporodnih ili prevratnih, ideja *nije* u tom rubnom dijelu europskoga kulturnog kruga moglo biti onako snažno kao u njegovu središtu ili pak na drugim prikladnijim mjestima (kakvo je, začudo, bio i naš Dubrovnik). Uostalom, većina ondašnjih našinaca od pera — tipični su srednjovjekovni pisci. Marulić je mogao biti i mnogo svjetovniji svjetovni pjesnik (o čemu je — istina — malo dokaza, ali za čim je mnogo želje u novijih kritičara), ali se izrazio uglavnom kao duhovni pjesnik.

»Dandanas ne znamo ništa o tome, da li je Marulić na hrvatskome jeziku pjevao i pjesama svjetovne inspiracije, ali ako i jest, te se pjesme nisu sačuvale iz toga razloga, što kod nas, posebno u mletačkoj Dalmaciji, nije dovoljno snažno prodro renesansni duh, te su ovi naši mali gradski periferijski centri puni klerika, fratara i koludrica, u beskraj do XVIII. stoljeća prežvakavali srednjovjekovnu tematiku, katkada čak u gotovo ni malo promijenjenu obliku; kod nas se izvan Dubrovnika teško stvarao kadar renesansno odgojene inteligencije, koja bi znala prihvatiti i produbiti te dalje predati širenju one mršave tekovine svjetovne poezije. Kako se može iz čitava poznatoga nam Marulićeva opusa razabrati, ni njega se nije mnogo primio laički i napredni duh renesanse; i on je volio da pjeva pokorničke pjesme vjerujući, da je pokora i molitva uspješno oružje protiv turske sile...« (Vjekoslav Štefanić, *Još Marulićevih stihova*, Zbornik Marka Marulića 1450—1950, Zagreb 1950).

Moralist, pragmatik, utilitarac, Marulić je nužno i kritičan prema svijetu, ili barem prema jednom njegovu dijelu. Ta njegova *kritika* može današnjega kritičara (koji lako jedan dio kritike poistovjeti s cijelom osobom pa i cijelim pokretom ili razdobljem) zavesti na pogrešan sud. Marulić, naime, šiba — u svojim satiričkim radovima — poroke (blud, raskoš, naslade u jelu i pilu, pohlepu, nepoštenje, lihvu). Osobito se obara na nedoličan život svećenstva (rasipništvo, razvrat i nebriga za sirotinju). Moderni ocjenitelj u odnosu prema takvoj kritici može vrlo lako barem dvostruko pogriješiti. Prvo, pomisli kako je Marulić u tome neki prvak ili izuzetnik i, drugo, kako je njegova kritika nedostataka crkve — kritika same crkve. Međutim, i jedno i drugo je podjednako daleko od istine: kritika poročna života i u svjetovnjaka i u duhovnjaka stara je koliko i kršćanstvo: i sami crkveni oci šibali su slabe strane crkve, ali samo radi toga da bi crkva bila što jača i što potvrđenija. Dobro je znati i malo detaljnije kakve su tada bile povijesne prilike u katoličkoj crkvi i kakav je bio Marulićev odnos prema njima i prema najvišim crkvenim poglavarima.

»Prepativši u četrnaestom vijeku avignonsku krizu, koja je u posljedicama svojim, shizmi i koncilskom pokretu protiv vrhovnog papinog autoriteta, snažno zasjekla i u petnaesti vijek, crkva je živo osjećala potrebu duboke, energične reforme. Nevolja je bila što ni petnaesti vijek ni prvi decenij šesnaestoga nijesu crkvi dali pape koji bi bio shvatio svu opasnost i imao umne i moralne snage da energično liječi zlo. Naprotiv, upravo krajem petnaestoga i početkom šesnaestoga vijeka sjedjeli su na rimskoj stolici pape koji su ili u svojoj najbližoj okolini trpjeli razvratnost, pače i sami se gubili u njoj (Aleksandar VI), ili su umne sposobnosti i energiju svoju ponajpače posvetili radu koji nije nikako ili je tek u drugom redu bio u vezi s interesima vjerskim (Julije II, Leon X). Naravno je da se rastrovanost u vrhovnim redovima crkvenim nevoljko i bolno doimala svijju kojima je bilo ozbiljno stalo do preporoda vjerskoga života u zapadnoj crkvi. Među hrvatskim književnicima mletačke Dalmacije bez sumnje je religioznost najjača bila razvijena u Marulića. Razumije se da njega — narav kontemplativnu, koja je željela da evanđeoski moralni ideal presadi u život — poslije teških dana pontifikata Aleksandra VI nije mogao smiriti niti rad Julija II, muža željezne energije, koji je obnovio moć i ugled papin, a Vatikan okitio remek-djelima umjetničkim, no nije istom energijom nastojao oko reforme vjerskoga života u crkvi. Kad je po smrti Julijevoj izabran za papu Giovaní de Medici, pozdravio ga je Marulić, aluzijom na njegovo obiteljsko ime, kao liječnika koji treba da vida rane kršćanstva. Gorostasnu pojavu Julija II, shvatio je Marulić tek kao bojovnika koji je stado svoje svalio u strahote ratne...« (Tomo Matić, *Iz hrvatske književne baštine*, Matica hrvatska, Zagreb — Slavonska Požega 1970, str. 89.)

Marulić je bio savršeno svjestan položaja u kojem se nalazio. Mogao je na sebi osjetiti sve »goruće probleme« doba: i venecijansku upravu i tursku silu u susjedstvu i zavađenost europskih vladara i ovosvjetske slabosti crkve kao ustanove. Mogao je imati hrabrosti da sve to izrazi, bilo u stihovanoj satiri, bilo u poslanici, ali pri svemu tome jedno nije nikako dolazilo u pitanje: njegova vjernička odanost katoličkoj crkvi. Naime, ma koliko i bio kritičan prema crkvi i svećenstvu (pa i onom najvišem), on je nepokolebljivo odan samoj vjeri.

»No, odanost vjeri i crkvi katoličkoj nije ni samome Maruliću smetala da otvoreno izreče nepovoljan sud i o najvišim glavarima crkvenim: spomenuli smo njegove latinske stihove, kojima je pozdravio novoga papu Leona X i oštro osudio djelovanje njegova predšasnika, bojovnoga Julija II. Zna se kako je Marulić u latinskim svojim djelima uopće žigosao mane i poroke suvremenoga svećenstva, a sud je njegov bio može biti strog, no nipošto nije bio neprijateljski i pristran. Isto strogo shvaćanje svećeničkoga i redovničkoga prosijeva i iz hrvatskih djela Marulićevih...« (Tomo Matić, *ibid.*, str. 124)

Uostalom, i takav se stav — barem djelimice — može izvesti iz naših prilika. Nalazeći se na »predziđu«, na granici, na rubu europske civi-

lizacije, osjećajući da ni u samom središtu nije sve kako valja, pjesnik mora zadržati neku čvrstu točku, oslonište bez kojeg se nema o šta uprijeti. U ono doba to je mogla biti samo vjera, koje se on tako čvrsto držao. Usput budi rečeno, ništa se drugačije nisu tada ponašali niti neki od najistaknutijih duhova Europe koji su djelovali u mnogo povoljnijim uvjetima (u Italiji, Njemačkoj, Nizozemskoj, Francuskoj, Španjolskoj ili Engleskoj).

Dokazani *humanist*, uvjetni *mistik*, potvrđeni *moralist*, Marulić je i nedvojbjen *realist*. Upotrijebljena za njega riječ »realist« jest anahronizam, ako se ne shvati najdoslovnije: on ima osjećaja za *realnost*, *realnost* izbija iz njegova djela, on pred *realnošću* ne zatvara oči (i ne predaje se mističkom zanosu za onostranim, *transrealnim*), nego otvara vrata i prosvjetljuje zbog nepodnošljive ovostranosti. Promatran u tome svjetlu, Marulić je ne samo kršćanski pragmatik nego i angažiran narodni pisac, pa ga stoga današnji kritik i može vidjeti upravo takvim.

»*Judita*, *Molitva suprotiva Turkom* i *Tuženje grada Hjeropolima*, dokazi su njegova shvaćanja naših tadašnjih potreba i njegova sudjelovanja u općim narodnim nevoljama i nadama. U ova djela Marulić je uložio sav svoj intenzitet i zauzetost. Tu spadaju i njegovi hrvatski sastavi za potrebe redovnica. Iako je motiv ovih djela religioznog postanja, pjesnik je u njima pokrenut realnim potrebama svojih suvremenika, sunarodnjaka, potaknut sklonostima pjesnika stvaraoca. Poezija je pobijedila dogmu, život, metafiziku. Ono što nije mogla učiniti renesansna stvarnost Italije unesena u zaostali Split, učinila je kod Marulića poezija i priroda sama sobom, ali u prvom redu krvava stvarnost u kojoj su se tada nalazili njegovi sunarodnjaci.« (Rafo Bogišić, *O hrvatskim starim pjesnicima*, str. 27, Matica hrvatska, Zagreb 1968.)

*

Naš je katalog — nadamo se — dostatno bjelodano dokazao da je Marulić imao širok uvid u *antičku književnost*, da je proučavao *kršćansku filozofiju*, da se najviše oslanjao na *patristiku* i *bibliologiju*, ali i to da je bio zauzet hrvatskom povijesnom i kulturnom problematikom. Ako u srednjovjekovnika Marulića ima išta novovjekovno, onda je to svakako nacionalni dio njegova opusa. Dok ga njegova latinska djela vežu s prošlošću, ona na hrvatskom jeziku vežu ga s budućnošću. Poput Petrarke i Dantea u Talijana, Chaucera u Engleza i Luthera u Nijemaca, Marulić svojom *Juditom* utire put nacionalnoj umjetničkoj književnosti. Marulić je u tome *novator*, unatoč konzervativnosti njegova okvirnog svjetonazora. Reagirajući kao pjesnik na odsudne zahtjeve svojeg doba i svojeg naroda, Marulić djelima na hrvatskom jeziku *transcendira* srednjovjekovlje isto tako logično kao što ga *afirmira* sastavcima na latinskom. Stoga nije važno je li Marulić živio onako asketski (kako su to htjeli stariji kritici) ili onako libertinski (kako bi to htjeli noviji kritici) — jer o tome premalo znamo a da bismo mogli tvrditi išta pouzdano —;

nije danas toliko ni važno kojim duhom odiše njegovo latinsko djelo (a ono je nedvojbeno kršćansko-moralističko), ali je i te kako važno što su njegovi radovi na narodnome hrvatskom jeziku nadvladali one na međunarodnome latinskom jeziku, a koliko je to bilo duboko nužno u povijesnom smislu dokaz je i to što se isto dogodilo i s Petrarkom i još tolikim drugim srednjovjekovnim dvojezičnim piscima. Zato ako je Marulić po svemu ostalom srednjovjekovni humanistički pisac, on je po *Juditi* renesansni pisac, ako nikako drugačije (jer iz djela izbija moralistička pouka) a ono barem kao afirmator umjetničke književnosti na narodnom jeziku.

V.

Pišući o bilo kojem piscu dalje prošlosti olako previđamo činjenicu da za njega ne vrijedi *načelo originalnosti*, ili barem ne vrijedi onako kako vrijedi za naše suvremenike. I Marulić piše u vremenu koje je još stoljeća i stoljeća daleko od romantičkoga ideala originalnosti (koji je kritičarska opsesija i naših dana). Poput pisaca antičke književnosti, srednjovjekovni književnik obilato posuđuje, prerađuje ili se naprosto — bez ikakva pridržaja i straha od oponašanja — prepušta utjecaju uzornih prethodnika i uzoritih suputnika. On se osjeća dijelom duhovne cjeline, članom pisачkog zajedništva u kojem je gotovo važnije sudjelovati u istom negoli pridonijeti nešto što je samo njegovo te tako izvan zajedničkoga. Kod Marulića moramo pretpostaviti — a možemo i potvrditi — kako on prirodno posuđuje iz bogate književne spremnice i isto joj tako prirodno vraća. Govorili mi o latinskome ili o hrvatskome dijelu njegova djela, moramo poći od toga da je ono organski dio srednjovjekovne kršćanske književnosti, one iz druge polovice srednjeg vijeka. Takva je književnost morala imati svoju *zajedničku poetiku* (hranjenu određenim brojem uzora, obrazaca, pravila i propisa što potječu iz djela antičkih i srednjovjekovnih pisaca), koja je služila promicanju *popularne moralke*, koja je toliko važna nabožnom srednjovjekovlju. Iz takve poetike, kao organa moralke, proizlazi i *topika* medievalne kršćanske književnosti, koju je najsustavnije i najpreglednije razradio E. Curtius, i koja pokazuje (gotovo u svim dijelovima Marulićeva djela) koliko su opća ili zajednička mjesta — kao sredstva književnog izraza — organski dio takve verbalne prezentacije. Tradicionalistička umjetnost — a srednjovjekovna europska književnost je njezin tipičan primjerak — nužno se oslanja na određene *topoi*: kako bi se ostvarilo zajedništvo pisca i čitatelja kao *communio et communicatio verbi*. To je tim više tako što nije posrijedi samo tradicionalna nego i religiozna literatura, koja je još ovisnija o zajedničkim i općim mjestima-značima-simbolima koji su neophodan uvjet njezine obredne i obavještajne uspješnosti.

Već je dovoljno pokazano kako su na Marulića mogli djelovati kršćanski pisci poput Sedulija, Juvenka, Aratora. To osobito vrijedi za

pjesnika kao preobrađivača biblijske tematike (*Judita, Suzana, Davidijada*). Antički su elementi gotovo uvijek prisutni, bilo posredno (i kršćanski su uzor-pisci odgajani na helenskim i rimskim velikanima), bilo neposredno (kad su posrijedi upadljive posudbenice iz Homerova ili Ovidijeva spjeva). U *Juditi*, kad pjesnik opisuje Olofernovu vojsku (a misleći pri tome, naravno, na tursku) osjeća se utjecaj sedme knjige Herodotove povijesti: opis Kserksove vojske. Istraživači su, dalje, uočili utjecaj Stacijeve *Tebaide* i Vergilijeve *Eneide*. Što se tiče stilskih sredstava, posudbe iz Vergilija (ili posredno iz Homera) najčešće su u poredbama razvijenoga tipa. Čak i onda kada je pjesnik najizvorniji (jer se služi slikama iz svojega bližeg, neposrednoga iskustvenog kruga) osjećaju se njegovi klasični uzori. Dakle, i onda kad se Marulićeva pjesnička slikovnost oslanja na *konkretno*, jer je upravo ta konkretnost bitna značajka i Homerova i Vergilijeva stila.

»Poređenja je Marulić uzimao, kako smo vidjeli, iz one sfere, koja je njemu bila najbliža: dalmatinski pomorski i ribarski život, vinogradarstvo i razni događaji iz svakidašnjice. Zbog toga njegove poredbene čine utisak nečeg traženog i nategnutog, nečeg neproživljenog ili neviđenog, što bi bilo samo plod mašte. I to je jedan razlog svježine, koja se još i danas može osjećati. Njegove poredbene nijesu prema tome izgubile ni danas estetsku vrijednost.« (Petar Skok, *O stilu Marulićeve »Judite«*, Zbornik Marka Marulića, 1450—1950, Zagreb 1950, str. 225.)

Zapravo, koliko nije opravdano tražiti u Marulića *posebnosti* (u smislu romantičarske originalnosti) i koliko su gotovo sve njegove značajke ujedno i zajedničke s ostalim srednjovjekovnicima (što, jasno, bitno ne umanjuje piščevu vrijednost), pokazuje i već dodirnuti piščeva dvojezičnost. Kao poznat i priznat latinist, Marulić počinje pisati i na hrvatskome jeziku. Za našu umjetničku književnost to je čim goleme životne važnosti, ali nije ništa ni izuzetno ni novo. Isto čime i drugi glasoviti humanisti u susjednoj Italiji: Petrarca, Dante, Boccaccio, Ariosto, Sannazaro, Bembo. Naš pjesnik tu oprimjeruje jedno opće mjesto humanizma/renesanse (koje mu je, dakle, zajedničko s ostalim europskim piscima): i on se lađa narodnoga jezika koji je razumljiv puku neuku u latinskom. A da ne bismo smetnuli s uma što je i pri tome Maruliću najvažnije, sjetimo se njegove moralističke tendencije. I kada je *rodoljubljan* (a on je to ne samo u hrvatskim nego i u nekim latinskim sastavcima), Marulić je uvijek *bogoljubljan*. Rodoljubljan je i već samim tim što se služi jezikom svojega roda, ali je evanđeoski nauk ipak na prvom mjestu.

»Svakako, o njima sudeći (to jest o Marulićevim pjesmama, p., p.) valja uvijek na umu imati, da kako ga u ovim pjesmama vodi jedino težnja, da širi kršćansku krepost među prostim pukom, među onima koji se ne mogahu okoristiti njegovim latinskim asketičnim djelima, tako mu je uvijek jedina briga, da mu misli i jezik i slog budu prosti i jednostavni, u evanđeoskom duhu, ponizni i čedni. I on, kako u kasnije doba Kačić, u svojim pjesmama neće: *retorike ni poezije, nakićena ni napirli-*

tana veza, jer shvata, da bi to odbilo od njega neuke čitatelje, kojima svoj rad namjenjuje.« (Marcel Kušar, *Uvod*, Marko Marulić, Judita, Zagreb, MH, 1901, str. LIII)

Ne smijemo zaboraviti ni to da pisac nije tek puki zbroj svojih nakana i svojih tekstova. Tomu se nužno pridaje i ono *treće* — što povijesno, kulturno, estetski proizlazi iz njegovih djela — i daje mu vrijednost po kojoj i zauzima istaknuto mjesto u razvoju naše književnosti. I ma koliko da smo morali (izrađujući ovaj naš registar imena, utjecaja, poticaja i veza, raspoređivati, razlagati i dijeliti Marulićeva latinska djela od hrvatskih, svjesni smo njihove organske povezanosti, upravo kao i izuzetnosti hrvatskih djela. Naime, latinskim dijelom svojega rada Marulić je dio općega europskoga jezičnog i duhovnog zajedništva; djelima na hrvatskome jeziku (posebno *Juditom*), on po idejama ostaje u tom europskom kontekstu, ali izražajno (jezično) otvara jedan novi tijek: umjetničku književnost na narodnom hrvatskom jeziku. U tome je smislu posve primjereno što kaže M. Tomasović:

»Marulić se jedini iz kruga naših humanista što su latinskim jezikom stjecali sebi europsku slavu, poput Česmičkog, Šišgorića, Ilije Crijevića, Jakova Bunića, odlučuje za stvarni i prisni zaokret prema pjesništvu hrvatskoga jezika dajući tom pjesništvu i svojim velikim ugledom latinskog pisca i hrvatskim ostvarenjima ne samo bitan poticaj nego i kulturni dignitet. *Judita* je konačno riješila dileme hrvatske poezije — koja se latinštinom već potvrdila i pružila svoj prinos europskoj literaturi — izmijevši na sebi teret onoga skoka iz književnosti na odnjevovanom mediju obrazovanih slojeva i biranih staleža s bogatom antičkom, srednjovjekovnom i humanističkom tradicijom, s gotovim poetskim strukturama i instrumentarijem u književnost na 'pučkom' jeziku koja ta svojstva nije posjedovala. S istovetnim dilemama suočile su se i druge mediteranske kulture, samo što je spomenuti proces u njima mnogo prije započeo, pa je u tom pogledu za nas *Judita* imala sličnu ulogu koju je za Talijane imala Danteova *Komedija*. Doduše, to ne znači da kakva-takva pjesnička tradicija na narodnom jeziku prije *Judite* nije postojala. Ona ju je u stanovitoj mjeri i uvjetovala. No, Marulić je iz domaće tradicije krenuo u novo područje poduzimajući se da ostvari djelo po svim zakonima kršćansko-vergilijanske epike, te je, kao i Dante, spojio iskustva te tradicije s europskom pjesničkom tradicijom temeljenom na antici. To sam Marul izrijekom naznačuje u posveti svojega spjeva 'gospodinu dom Dujmu Balistriću', 'prnanciru splickomu', i 'kumu svomu' (koja je posveta zapravo mala rasprava o poetici, prva na našem jeziku i neobično važna za sagledavanje nekih njegovih književnih ideja): 'Evo bo historiju tuj svedoh u versih, po običaju naših začinjavac, i jošće po zakonu onih starih poet.' (Indikativno je da on razlučuje pjesnike latinskog i pučkog jezika slično Danteu u *Uiti novi*. Prve Dante isto tako nazivlje poetama, dok druge imenuje kao 'i dicatori per rima' — kazivači u rimama, rimatori.« (*Plavca nova*, str. 33)

Čisto jezična strana Marulićeva djela (mislimo prije svega na *Juditu*) izuzetno je značajna. Uzme li se u obzir od čega se sve sastoji Marulićev jezik (čakavska osnovica uz štokavizme, dalmatizme, latinske i talijanske kalkove, te uz određen broj turcizama, mađarizama i germanizama), opazit ćemo njegovu izvanrednu složenost. Pisac široke i raznovrsne naobrazbe, Marulić piše složenim jezikom. Pretvarajući pučku čakavicu u književni jezik, on je oplemenjuje onim kulturološkim sastojcima koji su prijeko potrebni za književnu umjetninu. Otuda tu štokavizmi (kao elementi buduće *koine* ili kasnijeg *standarda*), posudenice-tuđice — morfološki-sintaktički-stilistički kalkovi (kao izraz prijelaza s niže na višu semantičku razinu). Lingvostilistička analiza Marulićevih djela na hrvatskome jeziku otkriva svojevrsnu mješavinu klasičnih, medijskih i renesansnih motiva i elemenata. P. Skok, istina, osobito ističe renesansnu stranu Marulićeva izraza:

»... 4. Renesansni ukus Marulićev očituje se u kompoziciji stilskih sredstava, u varijaciji, simetričkoj raspodjeli, u ekvilibriju između deskriptivnosti i narativnosti, između slikanja i pripovijedanja događaja. I ovaj dio njegova djela može još i danas ugodno da djeluje.

5. Kao učen renesansni pjesnik Marulić u *Juditi* umjereno upotrebljava klasičnu mitologiju, kataloge i biblijske reminiscencije.

6. Kao renesansni esteta stvorio je iz biblijske kronike religiozni epos uokviren evokacijom i eksplicitom; razdjelio ga na dvije drame ili na dva eposa od po tri pjevanja. U jednome prikazuje dramu ili epos naduvanja materijalne sile, a u drugom pobjedu duhovnih sila: održavanja zakona i pouzdanja u sebe pri nasrtu grube sile. U rasporedu pjevanja vidi se renesansna simetrija.« (P. Skok, *ibid.*, str. 236)

*

I napokon, ovaj kratak završni izlet u stilističku analizu vraća nas na sam početak ovog pregleda omogućujući nam ovu zaokružujuću tvrdnju: Marulić je autor moralističkih djela, historijskih radova i prigodne poezije, pisac je latinskog i hrvatskog izraza, njegova je osobna naobrazba složena od elemenata antike, patristike, talijanskog i hrvatskog humanizma: *eklektizam-sinkretizam* pokazuje se i kao njegova duhovna i izričajna značajka. Ako se ta polazna i završna složevina svede na najmanju moguću mjeru, onda se mora govoriti barem o dva elementa koji bitno određuju složenu Marulićevu pojavu.

Kao i u većine starih hrvatskih pjesnika s područja Dalmacije posrijedi je poseban *spoj slavenskog i romanskog* (i latinskog i talijanskog). Taj *amalgam* pokazuju i sastavci na latinskom jeziku, a osobito oni na hrvatskom, na što je još Jagić upozorio (*Trubaduri i najstariji hrvatski lirici*, Rad JAZU, IX, 1869). U djelima hrvatskoga jezičnog izraza duh je pretežno slavenski, ali je sama tehnika počesto romanska. Marulić je — već po Jagiću — dionik dviju duhovnih tradicija: jedne na narodnom jeziku (na kojem se pišu svjetovne i duhovne pjesme i prije njega) i druge latinsko-talijanske, uglavnom humanističke. Marulić je, naravno,

jednako određen jednom kao i drugom, iako je njegova najviša vrijednost upravo u stvaralačkom, umjetničkom produžetku prve, hrvatske jezične tradicije, u kojoj je svojim djelom izvršio bitan i odsudan zaokret...

Došli smo na kraj ovog našeg *kataloga-registra-syllabusa* okvirne problematike oko Marka Marulića. Razdijelivši niz pitanja ili aspekata promatrane pojave na desetak odlomaka, nastojali smo sustavno iznijeti i pretresti sve sastojine duhovne osnove piščeva svijeta. Uzeli smo u obzir ne samo ono što je činjenično, povijesno, zbiljno nego i ono što je pretpostavljivo i moguće, gdje god nam se učinilo da bi i ono moglo pomoći izoštravanju obrisa — upotpunjenju tražene cjeline. U obliku sažetka, izvotka ili osvrta zahvaćeni su: *piščev tók života, popis djela, lista imena zbiljskih i mogućih poticatelja i utjecatelja, brojni crkveni pisci, inozemni i tuzemni humanisti, zatim glavne ideje, i napokon pjesnikov jezik i stil.*

Sve je to trebalo omogućiti snimak polaznih, radnih i ostvarenih ideja Marulićeva cjelokopnog djela. O Maruliću se — manje-više sustavno — piše već dobrih stotinjak godina. Napisano je podosta toga, od temeljitih znanstvenih rasprava do neobvezatnih osobnih dojmova... Ovom je radu bila svrha katalogizirati pomalo i sve to, ali mu sržna nakana bijaše zahvatiti u ono što je do sada bilo netaknuto: u idejnu, duhovnu, filozofsko-teološku podlogu Marulićeva opusa. Ako je autor ovim *syllabusom* uspio naznačiti u kojem smjeru treba krenuti sustavnije ili posebnije istraživanje (idući od Marulićeva djela do djela i od stavka do stavka, a pomažući se imenima i djelima koja su navedena i obrađena), onda je njegova nakana uglavnom ostvorena.

SUMMARY

After an introductory note of Marulić's life the author of the preceding *Syllabus* gives a brief record of historical facts determining the cultural and spiritual atmosphere of the time. A complete list of the writer's works written in Latin and Croatian creates a basis for a detailed analysis of factual or possible connections, influences and borrowings. In connection with this Tomislav Ladan has described literary, theological and philosophical aspects of the poet's works.

The detailed analysis has been corroborated by numerous examples from Marulić's books, by a catalogue of books from Marulić's private library (attached to his last will) and by various notes written by Marulić in the margins of some books. All the relevant names of antique and mediaeval authors have been listed and provided with necessary information. Special attention has been paid to various — major or obscure — mediaeval writers which had influenced Marko Marulić or could have exerted some influence upon him.

In the works of M. Marulić the author discovers three main sources of inspiration: the Bible, the fathers of the church and Christian humanism. Spiritual principles emanating from his readings and from his books show Marko Marulić to be a part of the humanistic trend or school typical of the mediaeval Europe, especially in the mediterranean cultural circle. He is a moralist, pragmaticist and utilitarian.

Not only the founder of the belles-lettres in Croatian language but also one of the most prominent Latin authors in his time, Marko Marulić is a typical mediaeval polyhistor, a man equally versed in contemporary literature and philosophy. Together with the presentation of ideological and philosophical fundamentals of Marulić's works the author has given an analysis of his style and language. Marulić's works are an impressive synthesis of Croatian and Roman traditions and cultures in a typically Christian world of the Middle Ages.